

Sägner

Innehållsförteckning	Sid
Forna tiders sägenskatt från Omberg och dess omgivningar.	
Omberg, kärt barn har många namn	1
Omberg bär på minnen från istiden	2
Omberg har varit uppodlat	2
Ombergs djurgård	2
Utsikten från Omberg	4
Ombergs raviner och branter	5
Ombergs bebyggelse	8
Ombergs omgivningar	10
Vägar på Omberg	12
Fornborgar	12
Omberg var tillhåll för hedendomens rå, troll, älvor mm	12
Olofskulten hade en fast förankring i Sverige	13
I skogen bor de underjordiska	13
Vittror	13
Vättar	13
Bortbytingar	14
Pysen	14
Puken	14
Huldror	15
Rå	15
Näcken	21
Dvärgar	21
Älvor	21
" , skålgropar	22
Jättar och jättekast	22
Rödgavel	25
Oxbåset	28
Stenar, sand eller jord tappas eller utlägges	28
Germunds stall	29
Troll	31
Troll i Ombergs omgivningar, Klockareberget i Ödeshög	37
Tomten	40
Djävulen	40
Maran	41
Varulven	41
Spöken	41
Varsel eller förebud	42
Trollkarlar	42
Häxor	43
Gastar	45
Myling	45
Demoner	46
Diser	46
Lyktgubbar	47
Historiska sägner	47
Elva bokar eller Apostlaboken	47
Bondepallen eller Peters pall	48
Mästerskytten	48

Karl XII:s seglats	48
Karl XII:s dödsskott	49
Korsdöden	49
Ättestupa	49
Förtrollade trädgårdar	49
Stridsmännen i berget	50
Källkulten	50
Hälle källor	51
Folksamling på Omberg	51
Fritzakällan	52
Birgittakällan i Alvastra kloster	53
Pusten	53
Sverkerbygden	53
Drottning Omma	53
Vättern	60
Lakebusar	65
Hägring - skyldring - flåsning	66
Vättersnipan seglar inte mer	66
Ett manligt urtidsväsen	67
Urväsen i gestalten av ko eller oxe	67
Innehållsförteckning	69

Forna tiders sågenskatt från Omberg och dess omgivningar.

Berättarkonsten stod förr högt i kurs. Vid skenet av brasan samlades familjen och gårdsfolket och då berättades sagor och sågner med rötter djupt ned i den svenska folksjälen. Söker man följa dessa historier finner man ofta att de bevarats i århundraden i folkminnet.

Tyvärn håller detta arv från fäderna på att försvinna.

Sagorna handlar om brytningen mellan kristendom och hedendom, samt den senares fientlighet till en lära, som helt förnekade de dyrkade idolernas närvaro och som gav löfte att utrota dem ur folktron.

Det man satt och berättade kring brasan hade säkerligen många gånger sin grund i något som skett i bygden för länge sedan.

Särskilt klockinvielsen var en högtid, som gjorde ett starkt intryck på allmogen.

Biskopar och präster i full ornat, silver, guld och långa ramsor och sång på ett språk man inte förstod. Helig olja stänktes på klockan, korstecken gjordes i alla fyra väderstrecken. Biskopen hade bett att klockan skulle få kraft att förjaga onda makter, oväder, blix och dunder överallt, där hennes ljud hördes. Vad människorna förstätt i allt det obegripliga var att den invigda klockans uppgift var att fördriva det onda, de hedniska makterna. Till sådana räknades länge enligt kvarlevande folkstro de leda jättarna, som såsom den bortdöende hedendomens sista representanter höll till uppe i bergen. .

MED TIDENS TROLLDOM KAN VI FYLLA NUET!

Omberg, kärt barn har många namn

Omberg = berget som ommar = ångar

- Kronoparken Omberg, ägs av staten och sköts av Assi-Domän.
- Östgötarnas heliga berg, de stora festernas berg
- Drottning Ommas rike
- Geologernas berg, Horsten
- Biologernas berg
- Blommornas berg
- Sippornas berg - blå-, vit- och gulsippor,
- Sagornas berg
- Ångornas och Dimmornas berg
- Turisternas berg, ett naturskönt utflyktsmål
- Vårdkasberget, en länk i försvarssystemet
- Östergötlands krona

Berget Omberg

är en mil långt, 3 km brett och högsta punkten, Hjässan, sträcker sig 262,8 m över havet och 175 m över Vätterns normalyta.

Sägner

Urberget bildades för 200 - 500 miljoner år sedan, under den geologiska forntiden. Det skedde genom etappvisa förkastningar. Berget är en granithorst, d v s en bergsribba mellan två förkastningar - Vättern och slättlandskapet. Den slutliga utformningen av horsten svarade inlandsisen för.

En enkelriktad bilväg, Sjövägen, med många fina Vätternvyer går över berget. Det finns dessutom flera vandringsleder, både korta och långa.

1971 breddades och asfalterades vägen R 50 - Stocklycke vandrarmarhem färdig.

Skall man uppleva berget skall man lämna bilen och vandra längs stigar, leder eller fritt i skogen. Genom bilismens utveckling har Omberg blivit en mycket välbesökt turistort.

C D Af Wirsén besökte bygden på 1890-talet

"--och dock huru härliga äro ej, andra nejder att förtiga, Grännatrakten, färder från Hästholmen utmed Ombergs bergsformationer till Vadstena eller ock just en vistelse på Omberg, helst vid Stocklycke, där bokarna inbjuder till ro och där berget stupar ned mot den klara sjön."

Omberg bär på många minnen från istiden.

Mörka håls kärr har aldrig rensats av isen, varför vid bormingar pollenanalyser ger besked om växtligheten före sista istiden.

Rullstensåsar, slukrännor -bäckraviner, dödisgropar, den kalkrika jorden och djupa raviner, där bäckarna idag rinner fram, minner om istiden.

Många växter är relikter från ett kallare klimat t ex svarthö.

Berget har varit uppodlat.

Första gången berget nämns i historien är 1276. Då heter det Ammobiaerh.

Odlingsrösen här och var på berget särskilt på norra delen, några av dem av stora dimensioner, visar på tidig odling. Under medeltiden var stora delar av berget uppodlade.

Mickelstorp t ex låg vid Elvarumbukten. Här, nära där Storpissan kastar sitt vatten utför branterna ner i Vättern, finner man spår av timmerupplag och lastageplats. Timret har rullats ut i sjön. **Portbola** låg uppe på Sjutrappebergen, **Kolstorp**, 1/4 klosterhemman, strax nedanför Hjässatorget och **Ellstorp** i trakten av Surmossen. Människorna avhystes, då djurgården skapades.

Höje storäng och Stocklycke äng var de sista lövängarna på berget. 1865 inlöstes hemmandet Stocklycke och planterades med skog. I dag har man sökt återskapa delar av Stocklycke äng, för att visa lövängs och beteskulturen fordomdags. Höje gård omtalas 1327 som klostergård.

Ombergs djurgård

Birger Jarls ättlingar jagade hjortar på Omberg. Man kan undra om inte djurgården fanns redan på 1200-talet. Anspelar den berömda järnsmidda dörren i Rogslösa kyrka med sina jägare, hjortar och hundar på Ombergsjakter? Intill 1500-talet var folkmängden så liten och vilttillgången så riklig att inga särskilda åtgärder var av nöden för att anskaffa kött och pälsverk från skogen och för att säkra de nöjen, som jakten hade att erbjuda. Men tiderna ändrades och i olika förordningar föreskrevs straff för dem som jagade på kunglig mark. 29 aug 1664 stadgades första och andra gången bötesstraff," komme han tredje gången åter, varde hängd för högdjurens fångande och dödande."

1618 anlägger på order ståthållaren på Vadstena slott Lindorm Ribbing djurhage på berget och Dags mosse. 1652 får djurgården sin slutliga utformning. Runt hela djurgården på 5 900 tunnland uppfördes ett staket 15 806 m långt och 3,8 m högt för att skydda hjortarna från farliga fiender, varg, lo och tjuvskyttar. Grindvaktareboställen uppfördes vid grindarna.

Västra, södra, norra djurledet samt Brotsledet minner ännu om denna tid. Staketet underhölls av Vadstena läns bönder = Aska, Dals och Lysings härader, en betungande pålaga. Trots denna

åtgärd var det svårt hålla rovdjuren från berget på vintern, när Vättern var isbelagd. Då höll man vakt vid stora eldar. Kom vargen ändock innanflör stängslet beordrades som 1735 hela länet till skallgång, ett gigantiskt och svårt företag. Jaktbedrifter ansågs lika förtjänta som krigsbragder. Den fåtaliga befolkningen hade denna tid alltid tillgång till ett talrikt villebråd i de stora skogarna. Drottning Kristina, Karl XI, Karl XII, Fredrik I jagar här och Adolf Fredrik med 4 barn den 22.7. 1761. Kanske även Gustav III har jagat kronhjortar och dovhjort här, i varje fall som kronprins. Drottningkullen och Korsrödjorna minner om dessa jakter. På de nedlagda torpens ängsmark var på höga stolpar uppförda vinterhölador under vilka djuren kunde ta skydd. Varannan dag vintertid slängdes hö ut till djuren. Vid Olofsmässotid fylldes också små timrade hoar med sleke åt djuren, det bestod av ler och salt samt något slekemylla, som togs i gamla ekar. Då måste tamboskapen föras bort. Under stränga vintrar kunde djuren bli svårt medtagna.

Midsommartorkan var en landsplåga för Omberg och dess omgivning. Vättern och Tåkern ansågs skjuta regnet ifrån sig.

Jakten gav nog ett välkommet tillskott av färskt kött till hovet vid Vadstena slott. Varje år skänktes även ett okänt antal djur till högre ämbetsmän och goda ägare i länet.

24 december 1805 raserades Ombergs djurgård men då hade de flesta djuren infångats och hornen avsågats och djuren förts till Stockholms och Gripsholms djurparker. Många blev dock kvar bl a i Alvastra branter, tjuvskyttar till glädje

Det hade blivit för dyrt att hålla djurparken igång. De oroliga tiderna gjorde nog att det var svårt för regenterna att vara borta från Stockholm längre tider.

Överallt råkar man på namn från djurparkstiden, Djurkälla, Stocklycke, Djurledet, Örnslid, Oxbåset och Djupa håll.

1817 noterar Widegren i sin Östgötabeskrivning att Ombergs kronopark bevakas av en inspektör, en skogvaktare och sex ledvaktare och är denna park ställd under landshövdingens disposition.

K M:t förklarade i brev 20.8.1829 att Ombergs kronopark borde för kronans räkning bibehållas.

1836 beslutades att angränsande slättlandet på Omberg får köpa något ved, avhämta vidjor till stängsel samt begagna mulbete.

1860 - 1935 anordnas skogvaktareutbildning på Höje skogsskola och eleverna planterade under åren ca 40 olika arter av träd på berget. Under denna tid provplanterades t ex valnöt, lärkträd, cembratall, silvergran, douglasgran, hickory m fl.

Urbjörn och **Elvarum** var skogvaktareboställen och **Höje** var jägmästareboställe.

1856 -1870 sköts 23 vargar på Ombergs revir och spår av varggropar lär finnas i Borghamnsområdet. Efter 1860 har vargen varit borta från berget. 1885 sköts det sista lodjuret 1870 fanns på Omberg två planteringar av mullbärsträd. Den ena fanns vid södra Djurledet och den andra vid Stocklycke. Sedan 1850 har planteringen inte använts för silkesmaskodling. Bönderna på slättområdet längs berget hade skaffat sig och hävdade en urgammal rätt att låta sina kreatur beta på Omberg. Det var ett led i bygdens hushållning och blev aldrig bruten genom djurgårdens långa tillvaro. Vid 1800-talets mitt beräknas ända upp till 1200 djur ha betat där. Bönderna betalade för djurens betande men många släppte ut sina djur i löndom.

"Det var så att en del bönder hade bete för sina kor på Omberg. Djuren måste ha tillsyn och bli mjölkade två gånger om dagen. Mjölken avhämtades två gånger. Pigorna bodde i hus som var uppsatta för det ändamålet. En del bönder hade egen skogsmark på Omberg. Rensta hade det och i Heda socken var det en del rika bönder, som hade egen mark där. Ingången till denna allmänning kallades Djurledet. Det var i södra ändan av Omberg. Min mor tjänte hos en bonde i Disevid, som hade rättigheter i Omberg. Korna var märkta i hornen, så att de kände igen dem. Det var för mjölkens skull, som de hade dem där och så var det ont om sommarbete, där hemomkring."

(K.G. Gilstring Folkminnen Nr 88. Amerikabrev om Lysings härad i Östergötland. D:G. Swanstrom. 1966.12.01).

Slättbönderna hade problem med vinterbränset, varför bönder i hela Dals härad och delar av Lysings ägde rätt få utsynt sina vissa träd årligen. Detta gick hårt åt skogsbeståndet på berget. Enligt en uppgift från 1820-talet tog man årligen 1100-1200 lass skog från berget. När skogsskolan krävde att betandet upphörde fick vissa av betesbönderna skogsområden i ersättning. Kronan sökte snart nog köpa tillbaka skogen och därför är i dag två tredjedelar kronopark och resten privatägt. Större delen av kronoparken täcks i dag av barrskog. Det vanligaste trädslaget är gran. *Nedänför Hjässatorget finns ett reservat med Ombergsgran. Urskogsreservatet vid Elvarums udde vill visa orörd skog och innehåller mycket intressant för blomsterkännaren.*

På bergets sydsluttning återfinns sammanhängande arealer av lövskog främst bok. Ek, lind, lönn och ask bildar också mindre bestånd här och var. Tidigare var berget beväxt med ekskog, men för omkring 300 år sedan trädde den mer dominerande granen in och torde redan för 200 år sedan ha varit den talrikaste. Ännu finner man dock månghundraåriga ekar insprängda som relikter i det äldsta granbeståndet,

Djurlivet är rikt på Omberg. Där finns älg, som först efter 1915 varit friströvande på berget, rådjur, kronhjort, grävling, räv och hare. Snok och huggorm finns det gott om bland klipporna nedanför branterna. Många fågel- och insektsarter finns representerade på berget. De finaste växtlokalerna är kalkkärren på bergets östra sida. På berget växer ett femtontal olika orkidéarter, som samtliga är fridlysta.

Berget har i alla tider haft ekonomisk betydelse för människorna ute på den omgivande slätten. Berget gav jobb på vintrarna i form av skogshuggning, trädplantering, kottplockning, tjärbränning och kolning. På berget plockades också smultron, hallon, krusbär och nypon. 1921 upphävdes sedvanerätten till bete på Omberg, då skogsreviret valde att inhägna vissa områden i stället för att ha boskapen drivande över stora arealer.

1935 inrättades en **lantmannaskola** i byggnaderna vid Höje och den varade i cirka två decennier till 1955.

Senare har huset varit **jägmästareboställe**.

1964 inrättades **Höje kursgård** i den nyrenoverade gården.

Utsikten från Omberg

Torsten Fogelqvist skriver i *Från Söderköping till Rom*, Sthlm 1924: "Det finns tre svenska utsikter som jag alldeles särskilt älskar, utsikten över Torne träsk, utsikten från Tornö sjömarke utanför Karingö och **utsikten från Ombergs hjässa**. --- Den tredje är episk," **den ger kulturens saga och kommer en att känna sammanhanget genom tiderna och sambandet med fäderna. Denna utsikt är koncentrerad historia**".

På Hjässan byggdes 1897 ett **utsiktstorn** i februari och mars. De som arbetade lade då märke till fornlämningar på bergets högsta punkt.

4 landskap, 21 kyrkor och 7 städer kan den vetgirige räkna in från dagens utsiktstorn.

En skön syn! Förr räknade man upp till 40 kyrkor, då fick det vara synnerligen gott väder.

Hjässatorget är parkerings- och rastplats med sittplatser och eldplats. Torget är utgångspunkt för korta, märkta informations slingor men här utgår även lockande stigar för den som vill gå efter eget huvud.

Ombergs raviner och branter.

Sjöbergen kallas bergsbranterna längs Vättern med ett gemensamt namn.

Borgs udde, en brant klippformation, ligger längst i norr med en vidunderlig utsikt från den på klippan belägna fornborgen, drottning Ommas borg.

Här finns motions slingor anlagda.

Brusudden är ett idylliskt ställe för alla som vill vara ostörda.

Gröna stigen var en gammal timmerstig ner till sjön. Båtar och timmersläp förde timret och veden vidare.

Stutaröva är två intill varandra utskjutande klippor.

Flataberget kallas området där berget sakta sluttar ut i sjön.

Svarteberget är liksom indelat i olika terrasser, som är gamla strandlinjer, som markerar bergets fortlöpande höjning ur havet och Fornvättern.

Getryggen

Anudden är en plan, ganska bred klippudde, som skjuter ut och stupar lodrätt ner mot vattnet. I berget finns grottor, varifån hörs dova skott, när vågorna kastas in i grottorna i vattenbrynet.

Lönnbergs-, Starbäcks och Grevillius grottor är uppkallade efter vetenskapsmän. Andra kallas **Fläskahålorna**. På klapperstensstranden i ravinen finns tillfälle till bad.

På platån har hållits många gökottor med kaffedrickning och dans i gröngräset.

Även vid Anudden släpades timmer ner till sjön för frakt till sågverk i Borghamn.

Måkeberget, 90 m höga, dystra branter, som har fått namn efter mås = måk. Här häckade förr gråtrutar. Genom att lövträd här och där fått fäste i berghällen får den ett ännu egendomligare utseende.

Carl Fries skriver: "Därute över det blå kretsar och singlar "måker", gråtrutarna. Egentligen hör de ihop med havet; kanske har de bott här i Måkeberget i tiotusen år, ända sedan Vättern var en del av det nordiska havet."

Peters Pall eller Bondepallen är en vid Måkebergens slut befintlig udde uppkallad efter en förtvivlad man, som för långliga tider sedan kastat sig i djupet. Han hittade inte sina kor på berget och hemma väntade hustrun, som dag efter dag skällt på honom när han kom hem utan sina djur.

Murgrönsklyftan är en trång klyfta som går ända ner till stranden. Nere i klyftan växer murgrönan och klänger vissa år högt upp i träden. **Ombergs hängande trädgårdar** kallade Carl Friis träffande denna vegetation. Klyftan flankeras av en dekorativ klipp-pelare en s k rauk. Ovanför klyftan finns snår av idegran, en sällsynt barrväxt. Idegranen är giftig. Trädet användes till att göra pilar av bl a. Idegranen har åldersrekordet av europeiska träd. Man känner exemplar, som är 2 000 år gamla.

Predikstolen, Munken, Gråkarlen, Sakristian och Prästegården är namn satta på nedfallna på kant stående klippbock. På predikstolen brukade en avsatt, förryckt präst stå och predika för himmelens fåglar, sägs det.

Jungfrun är en gul bild på klippan av laven *Lecidea orosthea*, som gulmålar flera klippor i trakten. Huvudet utgöres av en löst liggande sten över hennes gula dräkt. Gammalt landmärke för seglarna.

Västra väggar eller **Titteberget** med en lodrät förkastningsbrant på 90 m över vattenytan. Nedanför branten ligger uren, hopade rasmassor av block och sten. Man ser resultatet av förkastning och frostsprängning: klippväggar, skred, ras och urens kantiga jätteblock. Ett räcke skyddar besökaren, men se upp!

Mullskräerna, vittrade skiffermassor, som långsamt glider ner i sjön. De 40 m höga skifferlagren är en sista rest av en gammal lagerserie, Visingsöformationen, som här blev hängande kvar på urbergsbranten, då Vättersänkan blev till. Man måste vara försiktig, för här lossar stenarna lätt och rasar ner.

Vita hästen är en sten ute i sjön och som är vitaktig på "ryggen." Här ligger två under stenfrakt förlista fartyg sjunkna.

Vitlersbäcken rinner ner mot mullskräerna. Kalken avsättes på stenar och pinnar och kallas bleke. Förr användes detta att stryka på dörrposter och spiskransar för att hålla trollen och annat otyg borta. Bäst bet det om man klättrade uppför den lösa bergsbranten på Kristi Hemmelfärdsdagens kväll och hämtade sitt bleke, ett mycket riskabelt företag.

Germunds stall, ett kärr som förknippas med jätten Germund bl a.

Marbergen - en fin utsiktsplats. Murbergen stavades det 1823.

Örnslid, backen i vars närhet havsörnen häckade. En mycket brant och okänd backe under hästskjutsarnas tid på vägen tvärs över berget.

Storpissan rinner ut i en stråle över Vättern med ett fritt fall på 10 m strax vid Elvarums udde. Fallet har namnet Storpissa.

Elvarumsviken med Mickelstorpaslätten ligger där berget har sänkt sig ner till Vätterns yta.

Granurskogen skapades år 1935 då tolv hektar av gammelskog lämnades fri för utveckling i bergsslutningen mot Vättern vid Örnslid. Initiativet till att freda området tog jägmästare Thorvald Grinndal, den siste föreståndaren på Ombergs skogsskola. Det av Domänverket avsatta området är en spillra av bergets skogsareal. 250 arter lavar, mossor och kärlväxter finns i reservatet. Ca 800 arter finns på Omberg. Det märkligaste i reservatet är markfloran.

Elvarums udde medger landning av farkoster, ty här är strandlinjen i nivå med Vätterns yta.

Riksdagskammaren ligger en km från Elvarum. Den består av två höga bergskammar med en dalgång emellan. Det sägs att Ombergsborna i forna tider samlades till ting där (Torparen O.T. Rydberg, Södra Djurledet.)

Grytsbergen har flera vackra grottor såsom Predikstolen och Vapenhuset. Bergen är vilda och ödsliga.

Oxbåsbergen har fått sitt namn av **Oxbåsen**, djupt inträngande sprickor ner till vattnet. I berget finns också en grotta, **Oxbåset**.

Hjortbrunn, brunnen där djurparksdjuren och betesdjuren kunde dricka större delen av året **Sjutrappebergen**, jättetrappan upp på berget använd även av drottning Omma, när hon begav sig till sitt slott på Borgs udde.

Pyskkärret

Stocklycke hamn

Den gamla virkeshamnen minner om att sjöfarten på Vättern förr hade stor betydelse för Ombergs skogsbruk ända fram till 1950-talet, då långtradarna tog över transportererna. En lyftkran i trä uppsattes 1915 och möjliggjorde för båtarna att lasta direkt utmed klippan. På 1930-talet ersattes denna med den nuvarande av stål. Sista utlastningen från Stocklycke hamn skedde 1948. Tidigare fick virket lämpas i sjön via en enkel träränna och lyftas ombord på båtarna. Virket transporterades till kranen på rälsbundna trallar. Det gamla hamnkontoret står fortfarande kvar. Även stålkransen står kvar som ett monument av en epok i Ombergs historia.

I närheten av hamnen finns ett par grottor, av vilken en är lätt att nå från land.

Bad kan ske från klipporna.

Fiskeentusiasterna utnyttjar de fina klippränderna

Stocklycke äng ger god inblick i Ombergsnaturens historia. Denna sänka är i botten fylld av moränlera, därpå troligen issjö- och ishavslera. Det översta lagret är kalkbleke och kärrgyttja avsatt kring källor och floder på berget. Stocklycke äng var förr en slätteräng.

Det skyddes förr ingen möda att bärga det fina ängshöet även långt ute i skogen.

Rödgavelsbergen, 40 m brant, innehåller den mest kända grottan **Rödgavels, 21 m lång 9 m hög**, samt **Fläskahålet, som är 30 m djup**. Här finns också **Rödgavels port**.

Fläskahålan

När kung Sigismunds trupper belägrade Linköping och for ut på långa provianteringsresor i Östergötland tog enligt sägnen Hästholmenbönderna och gömde sitt kött i en grotta i berget. Den fick sedan namnet Fläskahålet.

Fläskahålan är den djupaste av Ombergs grottor. Den kan ha fått sitt namn av som ovan nämnts att bönderna gömde sitt kött här under oroliga tider. Men även andra dyrbarheter har funnits och kan fortfarande finnas här, t ex klosterskatten.

Från grottans inre går en smal, mörk gång till höger. Enligt en reseskiss av Teodor (Isidor Kellberg) 1893, hade en del personer undersökt den här gången och trängt in till ett djup av 30 famnar eller 54 m. Där hade de funnit en vägg, som stängde gången, men högst uppe hade de hittat ett litet hål, som de krupit upp i och inkommit i höga, breda valvgångar med släta granitgolv. På dessa valvgångar hade de inte funnit något slut, när de tvingades vända på grund av den dåliga luften.

1975 kunde det lilla takhålet inte hittas av några nyfikna.

Almalycka

Östra bergsslutningen

är som en enda ångande trädgård. Man har ett intryck av att befinna sig på livets lä- och solsida.

Alvastra branter består till stor del av mycket svårtillgänglig blockterräng.

Murgrönegången och klosterskatten

Enligt folktron gömde munkarna undan sina rikedomar för Gustav Vasa uppe på Omberg. Axel Johansson, född 1878, lantarbetare i Alvastra och boende där hela sitt liv, berättade några år före sin död om Murgrönegången. Genom en jordbävning skulle en spricka ha uppstått tvärs över berget. Denna spricka bearbetades av munkarna, bl a genom planterande av murgröna, varför den kallades Murgrönegången. Den sträckte sig från grusgropen i Alvastra till Rödgavel, där den mynnade ut i någon av grottorna, troligen Fläskahålan. Johansson sade sig ha varit inne i denna gång, från Alvastrahållet ett tiotal meter i sin barndom. Från Rödgavelhållet hade en pojke trängt in med en lina om livet, så långt denna räckte. Johansson betonade dock, att numera var denna gång helt igenrasad. Här inne någonstans, under den igenrasade gången, ligger klosterskatten, enligt Johansson.

Klintabergen med St och Lilla Klint med fina utsikter över slättbygden och Tåkern samt Dags mosse.

Benestreten är en stig från södra Djurledet upp på berget, där det stretar i benen när man tar sig uppför.

Makersbergen

Renstafällan är en röjning gjord från Renstads gård för att skapa betesmark för gårdens djur. Utsikten från fällan är magnifik särskilt på våren när gullvivor och vildapel blommar.

Ombergsliden

Här har Friluftsförbundet byggt en raststuga, som togs i bruk 1946. Till anläggningen hör en skidbacke med tre liftar, vandringsleder och preparerade skidspår.

I backens närhet finns fina kalkkärr samt ett naturreservat med intressanta blommor.

Släporna med **Marsasläpan**

Mormors hål är en källa, en upprinna från en spricka i berget på norra delen av berget nära en på 1890-talet funnen kvartstenfyndighet.

Ombergs bebyggelse.

Alvastra kloster

1143 -1185 och många år därefter byggdes Alvastra klosterkyrka med tillhörande byggnader av cisterciensermunkar från Clairvaux i Frankrike, ditkallade av kung *Sverker den gamle och drottning Ulvhild*.

Vid Gustav Vasas reduktion 1527 togs kalksten från klosteranläggningen för att bygga Vadstena slott. Klosterkyrkan fanns kvar på Johan III:s tid. Byggnaderna ha fått förfalla till slutet på 1800-talet, då man började intressera sig för det gamla minnesmärket.

Munkarnas arbete har betytt mycket för den omkringliggande bygden under klostrets hela verksamma tid. Jordbrukskunnandet, trädgårdsskötsel, boskapsskötsel, läkekonst, byggnadskonst, kyrklig konst, boklig bildning, lagar och förordningar, kommunikationer, utlandskontakter, administration, i allt inspirerade klosterfolket till förändring och förbättringar. 1200- och 1300-talen var klostrets storhetstid, sedan överflyglades det av Vadstena kloster.

I dag återstår endast rester av husgrunder. Men besökaren kan uppleva något av den forna storheten i kyrkoruinen eller i sakristian och Birgittakällaren, där valven ännu är hela. De tre karpdamarna är nu restaurerade och i klostrets centrum har anlagts en örtagård, väl värd ett besök.

Sverkerborgen

Enligt gjorda utgrävningar anses kung Sverker den gamle här på 1150-talet ha haft en av sina kungsgårdar. En kyrkogård utbreder sig på området. Rester av kvarn, tegelbruk, Sverkerkapellet och munkarnas hamn minner om en förgången storhetsperiod för klostret. En minnessten finns rest vid bron över Ålabäcken: "Här måler sägnen vart Kung Sverker d gamle dräpt i julottan 1156."

Höje gård omtalas 1327 tillhörande klostret. Under djurgårdstiden var gården bostad åt djurvaktaren, kronoparkens inspektör. När Omberg 1805 blev kronopark blev gården jägmästareboställe. 1859 - 1934 var i gårdens närhet vid **Rofall** en skogsskola, . 1935 - 1955 inrymdes en lantmannaskola. 1860 byggdes **Höje överjägmästareboställe**. Det brann ner 1921 men byggdes upp året därpå.

Några år på 1940-talets början användes lantmannaskolans lokaler för en semestervecka för klena och arbetsbelastade husmödrar som levde i små omständigheter.

Sedan 1964 är det kursgård ägd av NTO scouterna.

Swartzwald har fått sitt namn efter godsägaren J.S. Swartz på Hovgården. Han hörde till dem som kunde köpa skogsmark på Omberg efter djurgårdstiden. Swartz ägde 500 tunnland skog åren 1842 -1878 och byggde då ett stort hus i schweizisk alphyddestil med hänförande utsikt över Vättern. Dansken Nil Juel von Reetz övertog Hovgården och därmed Ombergsmarken varefter hans stärbhus sålde till Domänverket 1888.

Huset blev nu kronojägareboställe och sedermera skogsskötartorp och senare sommartorp sedan många år. Sista skogsskötarfamiljen, som bodde i det svårtillgängliga torpet, var Gustaf och Gerda Karlsson med sina tre döttrar, 1935 - 1946. De hade en ardennerhäst för skogsskörlorna, tre kor och höns och gris. Fyra tunnland åker användes att odla blandsäd för hästen. Brunn med handpump anlades 1939, innan dess togs vatten i upprinnor i skogen. Det fanns mycket hallon och andra bär i "Svarta skogen."

(Ingrid Granath)

Stocklycke gård ägdes från 1300-talet av ätten Kagg fram till Gustav Vasa lade beslag på gården och använde den som övernattningsställe vid jakter. Omkring 1620 fick greve Lars Kagg gården av Gustav II Adolf men den indrogs ånyo till staten och alltså är det

Sägner

Domänverket som äger den. När berget blev kronopark var Stocklycke jämte Höje gård tjänstebostad för överjägmästaren. (Gunnar Sträng)

1925 upplät arrendatorn Frida Pählman rum åt trötta vandrare. Idag är det ett mycket populärt **vandrarhem** invigt 1933. 50 gäster fick plats men de fick tvätta sig i bäcken. När fru Pählman dog 1946 övertog STF arrendet fr o m 1947. 1951 byggdes vandrarhemmet till med ett annex och sommaren 1982 tillkom ytterligare några sängplatser när lillstugan gjordes i ordning. Ända fram till 1967 drev vandrarhemsföreståndaren jorbruk. 1988 restaurerades anläggningen för att fylla tidens miljökrav. 3,5 milj kostade detta och delades mellan Ödeshögs kommun, länsarbetsnämnden och domänverket med 1 milj vardera samt STF med 0;5 milj.

Flera vandrings- och motionsslingor utgår från vandrarhemmet

Naturum inrättades i gårdens ladugård 1971.

Naturskola skapades i gårdens svinhus år 1983. Verksamheten startade genom samarbete mellan skolstyrelserna i Ödeshög och Vadstena.

Elvarums gård

Gården låg högt uppe på Ombergs sjösida vid Elvarums udde. Utsikten från gården är magnifik. Stenfoten finns kvar och man kan skönja spår av stigar, som fört dit. Fordom har här varit ett klosterhemman. Den siste innehavaren var kronojägare Karl Peter Ekström 1856 - 1872 Han var född 1830 och hans maka Anna Johansdotter föddes i Västra Stenby och paret hade sju barn. 1872 flyttade familjen till Brunneby mellan Borensberg och Linköping. På bopplatsen hade kronojägaren också dräng och piga i tjänst. Sista drängen var Johannes August Hag från Källstad och sista pigan Anna Maria Lund från Ödeshög. Sedan familjen Ekström flyttat bodde drängen Frans Albin Johansson och pigan Emilia Augusta Petersdotter på platsen i två år. Hos Ekström bodde också ett par inhysningar över 80 år gamla innan de flyttade från Elvarum som de sista som bebodde gården. Sedan fick allt förfalla.

Vid ruinen efter gården har följande minnesord satts upp:

"Vi minns ej de, som gick stegen
på slingrande stigar hit.

Nu växer det skog på tegen
som tack för allt släp och slit."

(P.E. och Inga Svensson)

Vid gården var hushållet på 18 personer. Gården var känd i bygden för sitt goda körsbärsbrännvin. Tre gånger om året ordnades särskilda körsbärsfester, en gång i juli och två gånger i augusti. Körsbären betalades men supen var gratis.

(Paul Karlsson)

Elvarums gård

Vid Elvarums gård skördades körsbär och fågelbär. Ungdom kom dit och åt bär och dansade. Oskar Johansson: Sägner från Omberg

Ellen Keys Strand

"Där livets hav oss gett en strand" skev författarinnan över en dörrpost. Villan byggdes 1911 och här bodde den då 60-åriga Ellen Key till sin död 1926. Strand är ännu ett levande minnesmärke över en säregen författarinna där färg, doft och atmosfär dröjt kvar.

Hon älskade bygden. "Endast den som själv sett barrskogarna liksom bok- och eklundarna i deras vita vinterskrud eller sett dem om våren, då sipporna som blåa sjöar och vita drivor utbreder sig i de rödbruna boklöven; eller sommarängen eller den gröna skogsmossan - som glatt sig åt blomsterrikedom och höstens färgsymfoni från ljusare gult till brunaste blod -

endast den som själv älskat sig in i Vätterns otaliga lynnes- och färgskiftningar liksom i slättens stora öppenhet, endast den vet vad denna bygd bjuder ögat av fröjder liksom minnet av fest."

Ombergs turisthotell

När järnvägen Vadstena - Ödeshög stod färdig bildades ett bolag med folk från trakten och detta uppförde ett hotell på platsen nära Alvastra klosterruin med en underbar utsikt över Vättern och landskapet mot Holaveden. 1896 stod det färdigt men totalförstördes i en brand 1912. Genom ingripande av Ellen Key och Verner von Heidenstam bl a återuppfördes hotellet 1914 i stort som tidigare och den stil det då fick har i stort bestått till idag. Glansperioden för pensionatsbesök var på 1940-1950-talen när folk sökte sig till berget för ro och avkoppling. En promenad upp till Hjässan ger god aptit till middagen.

Ombergs folkskola

startade 1928 och upphörde 1962 och drevs som B2-skola, klasserna 1-2 och 3-6 i två klassrum med ca 25 barn per år.

Ombergs missionshus

Nedanför Omberg vid riksväg 50 byggdes 1935 Ombergs missionshus, för en kostnad av 5 500 kr. Sedan 1890-talet hade en fri evangelisk verksamhet pågått på mossen och 1894 lät en missionsförsamling uppföra ett missionshus ute på mossen. 1924 hade församlingen 12 medlemmar. Sedan det nya bönehuset byggts var verksamheten synnerligen livlig med ca 90 möten per år. Församlingen krymte med befolkningsutflyttningen och församlingen gick upp i Ödeshögs missionsförsamling. För 35 000 kr såldes missionshuset 1989 och är nu försäljnings- och lagerlokal.

Ombergs omgivning

Häradsstenen

ligger vid riksväg 50 på gränsen mellan Lysings och Dals härader

Pelle sten. Det är häradsstenen mellan Dals Härad och Lysing. Om man går vägen utmed Omberg, så kommer man till en flat sten. Man mäter mot flatsidan. Går vi in i Lysings härad, så är stenen vit, kommer vid från Dals härad, så är stenen grå. Var den hvita och grå färgen möts på stenen, där är gränsen på de båda häradena.

(Ur K G Gilstring Folkminnen Nr 88 Amerikabrev om Lysings härad i Östergötland)

Milstenen av verner von Heidenstam

Hell dig, grå eremit, du vandrares vän!
Låt oss språka, ty sval är ekarnas skugga.
Stolt på ditt ärrade bröst du bär under mossan
tredje Gustavs namnbokstäver i ristning.
Morgontidiga sländor breda i fåran
vingarnas silver, och hör, hur det plaskar och droppar
borta vid klyfta och kärr, där smygande vättar
tassa på tuvornas ris och dricka ur hand.

Många du rasta såg som jag vid din fot
fatta ränseln och gå som jag och försvinna.
Vet dock, gamling, att skogsomsusade timmar,
stunder som här, de gömmas i ränseln och locka
stugsittarn i årens vinter till dörren.
"Kom", han säger,"du stilla och vita moln,
dröj en stund på din färd, kom, humlor,och bin!
Vi förstå varandra och äro förtrogna"

Vandrarens minnen hjälpa honom att luta
lugnt sitt huvud till ro, och än under kullen
viskar han i sin dröm; "Kom, Sylvia, sjung,
sjung för oss om de dödas och levandes lycka!"

Smörkullen

Alldeles vid avtagsvägen mot Heda ligger en rätt stor grusås. Här hämtades grus, när järnvägen Fågelstad - Ödeshög byggdes. Alltifrån järnvägens första anläggning hittades här en mängd skelett, men först år 1900 fick myndigheterna kännedom om detta. Ovan jord finns inget, som tyder på ett gravfält. År 1873 noterade dock att här fanns många låga kullar ävensom runda stensättningar. Här har under jord hittats stensättningar och skelett- och brandgravar från den äldre järnåldern. Tre trepanerade skallar har påträffats. D v s personer som hjärnopererats med ett runt hål i skallbenet och personerna ha överlevt. Gravfältet tyder på goda förbindelser med Östersjöområdet vid tiden kring Kristi födelse. Spår av eldstäder samt en stenlagd brunn tyder på att Smörkullen är en gammal kultplats.

Smörkullen.

Sveriges sägner i ord och bild IV sid 443

Man offrade en ringpydd tjur till älvorna som tackoffer för god skörd och lätt skördearbete. Offret ägde ofta rum på en hög, som enligt Kormakssagan skulle bestrykas (smörjas) med offerdjurets blod. Sådana högar ha understundom fått namnet **Smörkullen**.

Vi har Smörkullen vid Omberg

Kalkstensbrottet

Kalksten har brutits i brotten sedan 1100-talet, då Alvastra kloster uppfördes. Här tillverkades kvarnstenar, trappstenar, bordsskivor, gravstenar, käll- och spiselhällar, mortlar mm. Många berömda hus inte minst kyrkor har uppförts i kalksten. 1810 - 1832 får kalkstensbrytning av modernt snitt sin början i och med Göta kanalbygget. 1816 - 1827 var brottets storhetstid då sten började brytas till Karlsborgs fästning. 1865 var slurtvärnet färdigt.

1894 transproterades de sista fångarna bort från Borghamn, som då varit fångvårdanstalt i 52 år.

Bockakyrkogården

Den lilla kyrkogården ligger helt idylliskt mitt i en fårahage med mäktiga ekar och hasselbuskar under Ombergs norra branter. De små kullarna döljer cirka 80 gravar med mannar från kronoarbetares kåren, alltså fångar, som arbetade i Borghamns kalkstensbrott. De bröt sten till Karlsborgs fästning vid västra Vätterstranden. Ett enkelt träkors är rest på platsen: "Här begravdes 1860 - 1894 omkring 80 man ur kronoarbetares kåren. De bröto stenen till Karlsborgs fästning."

På kyrkogården ligger också begravda tre barn till fanjunkare Ugglan, avlidna i kolera. Kyrkogården vårdas från Signalregementet i Karlsborg.

Vid infarten till lanthushållsskolan finns en sten rest, som minner om **en hundgrav**:

"En skälm jag håller honom för
som denna minnesvård förstör,
ty den är rest på Odens grav
utav en gammal Borghamnsslav."

Borghamns hamn

År 1816 fick platsen namnet Borghamn i stället för Omberg.

1814 byggdes en lastbrygga och två timrade stenkistor och 1816 utökades hamnen med ytterligare sex stenkistor. 1816 byggdes hamnpiren men först 1828 var hamnarbetet fullbordat. Götakanalbolaget hade stora problem med hamnen i Borghamn.

Åren 1813 - 1827 arrenderade bolaget marken av Västerlösa gård.

Bolaget ägde då 20 båtar. 1843 - 1924 arrenderar Karlsborg hamnområdet och kalkstensbrottet.

Borghamns lantushållsskola

Skolan startar 1923 med 13 flickor med lektionssalar och förläggning i de gamla lokalerna från fångvårdsanstaltstiden. I dag driver Vadstena kommun gymnasieskola här från läsåret 1982/83.

Vandrarhem är inrymt i lokalerna sommartid

Borghamns fiskerimuseum

Ett litet fiskerimuseum finns i Borghamns hamn där många av gamla tiders fångstredskap visas.

Hovanäs udde, hembygdsgård

Östgöta Dals hembygdsförening driver sin verksamhet på Hovanäset. Bl a har man renoverat en mindre byggnad från 1700-talet flyttad från Borghamn. Det gamla förrådshuset till bränneriet från 1860-talet samt bränneriet, där det brändes brännvin mellan åren 1860 - 1894, är restaurerade, tyvärr utan inredning. I byggnaderna finns utställt redskap från kalkstensbrytningsepoken.

Vägar på Omberg

Sjövägen

fram till Borghamn sattes i stånd sedan jägmästare **Thorwald Grinndal** blivit skogsskolans rektor på Omberg 1915. På den tiden gick det bara att ta sig fram med häst och vagn på vägen runt den sydligaste delen av Omberg. Resten var mest kostigar, stråk för timmersläp och rågångar.

Tillys väg är uppkallad efter en arbetare på Omberg.

Bramsens väg är uppkallad efter en dansk jägmästare

Långbergsvägen heter vägen, som går längs med hela bergets rygg.

Fornborgar

På Omberg finns tre stycken fornborgar, som under orostid var skydd för bygdens befolkning. Vissa forskare tror att de utgjort kultplatser.

1. Vid Borgs udde, längst i norr, ligger Ommaborgen.
2. Mitt på berget ligger Borgplatsen i anslutning till Surmossen.

Verner von Heidenstam inspirerades av saga, fornsågen och medeltidshistoria att skriva *Bygdeborgen*.

3. Högst uppe på Hjässan ligger en fornborg. Två stycken vattenkällor finns i och strax utanför ringmuren.

Borgarna är från yngre järnåldern ca 400 - 500 år efter Kristus. En orolig tid i vår historia.

Att ett ställe som Omberg var tillhåll för hedendomens rå, troll, älvor mm är ej att förundra.

Det mest imponerande stället på sjösidan, Rödgavel, har man upplåtit åt dem. Sagorna handlar om brytningen mellan kristendom och hedendom samt den senares fiendlighet till en lära som helt förnekade dessa dyrkade idolors närvaro och löfte att utrota dem ur folktron. (J.Bohman: Omberg och dess omgivning Lkpg 1829.)

- Sägen = en berättelse, som folk tror på, och vars innehåll är rums- och tidsbundet, så att det hänför sig till bestämda historiska eller mystiska gestalter, tilldragelser och platser.

- Sagan = tilldrar sig i en fantasivärld och har till syfte att underhålla
- Myten = ett gudomligt skeende, som har en grundläggande betydelse för människans tillvaro. Det är ett uttryck för den högsta verkligheten.
- Legenden = historia om kristna helgon, som har uppstått under gammalkristen tid ur textläsningen vid gudstjänsten eller i klostergemenskapen. Legenden är i första hand vittnesbörd om Kristus, de utgör därigenom av fortsättningen av den Heliga Skrift. I det vetenskapliga begreppet legend ligger, att en historisk kärna utvidgats med ohistoriska eller fantastiska element. Legenden kan även gälla icke-kristna förhållanden

Olofskulten hade en fast förankring i Sverige

S:t Olov och S:t Erik stodo sida vid sida. Namnet Nidaros glömdes i Norge och dess domkyrka blev hemsökt av en förskräcklig vålded år 1531 varpå staden året därpå blev plundrad. Den nye mycket ivrigt Luthertrogne kungen befann sig i den yttersta finansnöd år 1537. Den fallna kyrkan fick själv betala återuppbyggnaden - någon pietetsfull restauration blev det inte fråga om. Olavs skrin bortfördes och nedsmältes sedan i Köpenhamn år 1540 och S:t Olovs kvarlevor lät riksrådet Jörgen Lykke år 1568 nedgräva i jorden, varefter platsen, där kroppen vilar, har fallit i glömska. Korset, som var rest vid Stiklestad, fick förfalla, trots flera försök under de kommande århundradena att resa eller förnya det. Det nuvarande från 1804, för vilket bönderna i trakten visade ringa intresse, bär en inskription, som vimlar av historiska fel. Minnet av S:t Olov har hållit sig mycket längre i Sverige, Skåne och Finland än i Norge, Helgonets fädernesland. (Sveriges sägner i ord och bild III sid 304) sid 328

Prästerskapets inflytande efter reformationen på 1500-talet var inte alltid så stort: De fick inte ens ut helgonbilderna ur kyrkorna.

I skogen bor de underjordiska. De går under många benämningar.

Vittror.

De lever klädda som människor och bjuder på god mat, synen kanske blev förvrängd. De underjordiska lever ett liv motsvarande vårt. Människorna stör de underjordiska på mångahanda sätt. De trampar i maten när de äter, de slår ut hett vatten på marken och skadar dem.

Marken kunde också orenas av människors och djurs urin och avföring. *Det var lämpligt att spotta först för att varna.* Man måste förstå att det fanns sådana som voro till utan att de sågs. Höll man sig väl med dem kunde man få hjälp t ex i skörden, med att driva in djur från skogen o s v. Var förhållandena riktigt bra kunde det utvecklas till vänskap. Vittrorna är oftast fredliga med retar man dom ger de sjukdom på människan.

Vättar

Ett bland de äldsta folkliga namnen på de underjordiska väsendena är vättar. De uppfattas ibland som skogsväsen. I bland kallas de huldrefolket. De är kända under olika namn i hela norra Europa. Fläder- och alträd förknippas understundom med dem. Vättarna var jordbyggare och jordfolk. Man skulle akta sig noga när man höllde ut varmt eller förorenat vatten, så man inte skadade vättarna. Människan kunde också bli bortkollrad av vättarna dvs mentalt sjuk.

Alla övernaturliga väsen hade ett gemensamt namn -vättar.

- Goda vättar var landvättarna, asar, vaner och ljusalver.

- **Onda vättar var jättar, dvärgar eller svartalfer.**
- **Även älvorna räknas till gudomarna vättar.**

Efter kristendomens införande var alla vättar onda och man drabbades av själens förtappelse om man trodde på dem.

De underjordiska kunde inte få barn med varandra därför rövade de människor eller böt ut barn.

Bortbytingar.

Icke kristnade barn kunde bli utbytta mot trollbarn.

Bortrövade.

Mest kvinnor men även män och ofta djur kunde bli bortrövade av både troll och jättar. De blev skog-, berg- eller sjötagna. Kyrktagningen var ett viktigt skyddsmedel. Klockringning, nämnad av Guds namn, samt undvikande av det övernaturligas mat och dryck var botemedlen. Stål kunde också hjälpa. På 1800-talets mitt trodde man helt och fullt på detta. Grenadjären Staf född 1929 t ex berättade om Anna Stina, som han känt i sin ungdom och som blev bergtagen vid Södra Bråten, "Åho va borta tre dar, men sen kom ho igen," Bortbytingar, människor var rädda att deras nyfödda skulle bytas ut av vättar, troll eller bergkäringar. Bytingen, trollungen åt förskräckligt, men blev dum och elak, skrek och väsnades jämt.

De underjordiska kom till genom att Gud skapade Adam och Lucia, som liksom djuren födde barn varje år. När Gud förstod att detta var fel skapades Eva. Lucia och hennes barn fick bo under jorden.

Stål skyddar mot allt oknytt t ex lagt under ladugårdströskeln, där djuren måste korsa stålet.

Koppar, nålar eller andra småsaker kunde offras för att blidka småfolket.

Skydd mot allt otyg.

Särskilt de odöpta barnen löpte en stor risk att bli bortbytta. En bit *stål* i vaggan var bästa skyddet.

Korstecknet skyddar mot allt ont.

Att nämna Guds namn eller en bön var alltid ett säkert skydd.

Att spotta tre gånger var alltid ett bra medel att pröva.

Kyrktagning och klockklängen var bra och verksamma botemedel..

.I kristen tid gick varje vår i vårdagsjämningen prästerna i procession runt åker och äng med kors och vigvatten och böner om att vättarna måtte lämna marken. 25 april och 1 maj var fasta marschdagar.

Pysen

Pysen var en form av bergsvättar, som förekom i vår landsända.

Puken

Puken var ett grått, litet nystan, som rullade fram på jakt efter mjölk, som sögs från kornas juver. Sen spyddes den upp i ägarens mjölkbytta. Allt utom psalmböcker kunde puken skaffa sin herre.

Mjölkhare eller trollhare

I trakten söder om Tåkern påstår åstminstone två personer att mjölkharen gjordes av silverhank. Här är det tydligen den småländska solv- eller solvhanken som går igen.

På 800-talet förbjöd Karl den store att genom trolldom draga mjölk från grannens kreatur.

Sedan protestantismen räddats 1596 var man i Sverige redo att ingripa mot mjölkharar och deras trollkonor.

Man var livrädd för trollkonorna och vid 1700-talets början har vi de hysteriska häxprocesserna.

Huldror

Man måste hålla sig väl med huldrerfolket för att de egna kreaturen skulle trivas.

Dikt i original för Östgöta Bladet 1946-10-25.

I huldrans skog.

En frostig kväll i månens sken
jag mötte skogens huldra.
Ekorrvig, mjuk och len
hon rörde vid min skuldra.

Som juveler lyste rö och tuvor,
barr och kott som diamant.
Nypon mest likna röda druvor,
allt var så fantastiskt grant.

Ur skogens dunkel sakta gled
huldran fram på lätta fötter.
Hon ömsom stannade, ömsom skred
tassmjukt över sten och rötter.

Hennes ögon lyste, munnen log,
ett prassel hördes strax intill.
Ett lockrop ljöd i vindstill skog:
sådan natt är lätt att fara vill.

Då trodde jag på rå och skrömt,
och nattligt galna fantasier.
Nu efteråt jag tror jag drömt
till skogens trolska melodier.
Arvid Brunnsgrård

Rå

Ordet rå förekommer endast i Sverige och uppträder först på 1600-talet och begagnas om både underjordiska och skogs- och vattenväsen, skogsrå, sjöjungfru eller sjörået.

Skogsrå eller skogsfru

Skogsrået eller skogsfrun höll till lite varstans i skogarna. Hon fick skulden för mycket. Gick någon vilse berodde det på henne, hann inte kreaturen hem i rättan tid om kvällarna hade hon hindrat dem.

Skogsrået kom in med skogsbruket, med den ökade omfattningen av kolningen och med de stora järnbruken och fick sin blomstring på 1600-talet.

Skogsrået var kvinnligt men benämningen rå kunde bäras av både ett kvinnligt och manligt väsen. Benämningen skogsrå synes ha uppkommit i mellersta Svealand och sedan spritt sig bl a söderut på bägge sidor om Vättern.

Skogsrået är helt galen i karlar. Hon avslöjas på sin ihåliga rygg. Eftersom hon uppför sig lockande och är vacker att skåda faller många män.

Avslöja aldrig ditt namn för då får hon makten över dig, var rådet till de äventyrslystna.

Traditionsbärarna är främst kolare, tjärbrännare och jägare samt kvinnorna i deras krets.

Sägner

En skogsarbetare bodde hos Oskar Rydbergs föräldrar. Skogsarbetaren var ungtkarl och enstöring. Han ville aldrig ha någon kamrat utan arbetade alltid ensam. En dag var han i Elvarum. En vacker flicka kom fram och neg och var artig värre. - Du ser så vacker ut, sa gubben, men du är ihålig baktill. Då försvann skogsrådet, för någon annan var det inte. Det fanns mycket sånt där förr, som en aldrig hör talas om nu.

C.J. Karlsson 1/7 1949, lantbrukare Norra Vi. Folktro och folkliv i Östergötland, Åström Elis Nr 57.

Ja har sett 'na, dä ä e lita flicka, som ä klädd som e lita flicka å rasandes grann framte, men däabak ä ho ihåli-----

F d ringaren Johan August Karlsson född 1850 i Heda. Skogsrådet i yngre nordisk folktradition, Gunnar Granberg Uppsala 193?

Sägen från Ödeshög

Joo, farbror å en dräng, han va också skött, di skulle gå å skjuta orra, de var när di spelte om våra. Å då när di kom fram, så ställde di från sej bössera å la se, för de va inte så dags än. Å farbror han somna, men drängen höll sej vaken. Då kom de fram ett fruntimmer å ställde sej ve bössera. Först to ho tag i farbrors bössa, å så ställde ho tebakars'na, sen to ho drängens bössa, å så ställde ho den. Sen såg drängen, hur ho ställde sej å blåste i farbrors bössa. Sen somna drängen, men han hadde knappt hunnet å somna förrn han vakna ve, att ett skott small. Då va de farbror, som va oppe å hadde skjutet en orre. Så han fick tur, han.

Rn I 93 Sveriges sägner i ord och bild II sid 319

Mörkahål

I Mörkahål där höll skogsfrun till: "Där hadde di mött skogsfrun titt å tätt, å särskilt mot dålit förebu, mot dålit vär."

"I da har ja sitt Mörkahöls skogsfru," kunne nån säja. "Att du inte vart förvillad?" "Nä, ja vrängde mössa," sa-an, "Då råkte ja hem." "Hurudan så ho ut?" "Ho hadde så fin framdel, men ihöli där bak."

O.T. Rydberg berättat för K.G. Gilstring

Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 25

Barnaskrik

Ovanför Södra Djurledet finns en plats som kallas Bene strete, därför att det stretar i benen, när man går upp där. Anders Värme berättar, i en uppteckning från 1878, hur han en gång hörde skrik vid denna plats, som verkade komma från ett barn i nöd. När han skyndade till platsen varifrån han tyckte ljudet kommit, hördes skriket från ett annat håll. Detta upprepades gång på gång. När han till slut höll på att lockas ut på Surmossen, förstod han vad det var frågan om. Här gällde det att stå emot Ombergs mäktiga makter, som var ute efter honom. Han erinrade sig botemedlet att vända ett klädesplagg ut och in. Och mycket riktigt, sedan han vänt sin väst upphörde skriket och allt blev lugnt.

Anders Värme Hästholmen 1878

Paul Karlsson; Omberg i sägen och verklighet sid 25

Barnaskrik

Själv har jag vandrat vid dammen vid Mörkahåls kärr och hört barnaskrik, hjärtskärande barnaskrik. Min fru och jag stannade och sökte lokalisera platsen Efter en stunds sökande och irrande fann vi ett par trädstammar, som i vinden gnedts mot varandra. Men nog inbillar jag mig ibland att ljudet kom från något av de barn, som förr dödats i kärret av olyckliga flickor.

(Roland Hagberg)

Om skogsfrun

Män notarien än hadde gærn, som herrns svåger nu har, skulle jag en gång gå te bärje å lete rede på ett par kör, som hade gått ner sä. Men jädringen go näen får mä mer te å gå över bärje, sen sola runnet ner, för så rädder ble ja då.

Ja jekk opp ve Nordstømmens, ve dän store linna där står, å komm te Bene-strete, di kaller, för dä streter i bena å gå opp där - män när jag komm oppför lia, fekk ja höre liksom barnskrik nerifrån kärret, där ä mella Jässen och Höje. Ja tökkte, då va synn te låte stakkarn rope på hjelp så länge, å ja ga mä å lete åter-at. Män ju länger ja komm, dess länger tökkte ja skriket va ifrå mä, å så jekk ja å lette, tess ja kommet riktit vilse, å ble äne förfaslit rädder, för dä begynnte te å storme å gny i skogen, fast dä inte röre sä ett löv. då ja lae å från Hästholmen.

Då tänkte ja, att dä va la skogsfrua, som velle mä nået, å ja som tusan å mä rokken å västen å to däm avia på mä ijänn, å då fekk ho inga makt mä mä mer, å ja kände straks ijänn mä att ja va kommen äne ner te Surmossen, emellan Höje å Älverumm, i stället för te Stokkelykke. Lykke va dä att ja krängde västen, som ja jöre, annars hadde ja jock stannet först i själve mossen, för där tökkte ja ja såå liksom ett lite barn som vinsle å ga sä. Män dä va bare dän dära tjuvkona, skogsfrua, ska ja säjje.

Fotstegen vid Bene strete.

Ensam vandrade jag uppför Bene strete då jag hörde tydliga fotsteg bakom mig. Ingen syntes när jag tittade efter. Stegen hördes tydligare och tydligare och jag uppfattade dem helt nära mig. När jag stannade försvann ljudet. Jag vände och gick tillbaka en bit. Då hördes ljuden än på ena än på andra sidan av stigen. Det kändes kusligt, när jag inte såg någon. Plötsligt var allt lugnt omkring mig. (Roland Hagberg)

Val av kyrkoplats.

I Mellaneuropa, England och Norden finns många sägner där unga hästar eller unga kor blir uvalda att finna en lämplig plats för kyrkbygget.

Orden: Allt vad de byggt upp om dagen blev nedrivet om natten, är en episk formel, som återfinnes i latinska texter sedan omkring 500 e Kr.

Förr skulle de alltid ha kyrkorå. Det första levande de mötte, antingen det var folk eller kreatur, grävde de ner levande, och det blev rå det.

Sjörået eller sjöjungfrun.

Ön Jungfrun i Vättern var tabu, namnet fick inte nämnas. Tydligt ansågs ön ha något att göra med sjöjungfrun.

Jungfruns, öns namn är farligt att nämna. Den heter därför också Fagerön.

Här firade häxorna bröllop.

5,5 distansminuter från Vadstena utanför Örberga ligger ön, i landmått 1 mil. Holmen är 50 m lång och 30 m bred. I slutet av 1640-talet donerade drottning Kristina ön till Örberga socken; "holmen Jungfrun i Vättern med omkringliggande fiskevatten."

Prosten Daniel Tiselius i Hammar, 1722, gav ut en bok med titeln *Utförlig Beskrifning öfwer Den Stora Swea och Giötha Siön Wetter*, togs sjörået eller sjöjungfrun på fullt allvar.

Sjön har fått sitt namn efter sjörået, Waette, som betyder ond ande, spöke, rå eller troll.

Alltsomoftast visar sig sjörået komma gående på vattnet. Fiskarbefolkningen hade en oerhörd respekt för sjöjungfrun.

Fjukseglatsen

De gamla trodde blint på sjöjungfrun.

En gång var några skeppare på väg från Västergötland till Vadstena med last. Men när de kom fram till Fjuk, vart det stiltje, och de var tvungna att gå i land på Fjuk. Där övernattade de i en koja. En fin dam kom in till dem. Det var sjöjungfrun trodde de och därför passade de på att fråga när de skulle få vind till Vadstena. Hon gav dem besked; de skulle segla så och så dags på morgonen, om de ville ha vind. Det blev som hon sagt. Men just som de kommit fram till Vadstena, blåste det upp en hård storm (Fiskaren Henning Nyblom, S.Freberga)

Det var en gång en gårdfarihandlare i Vadstena, som rodde åt Västergötland till för att sälja. Han gick i land på Jungfrun men tänkte inte på att binda båten. När han skulle ge sig iväg igen, var båten försvunnen. Snart var maten slut. Runt omkring Jungfrun höll fiskebåtar till, men folket som såg gårdfarihandlarna trodde, att det var sjörået de såg. Till sist var det några som såg, att det var en människa. De rodde i land och tog hand om den stackaren. Han var då så gott som ihjälsvulten, eftersom han inte fått något till livs på flera dagar. (Fiskaren Henning Nyblom S. Freberga)

Fiskar-Martin, sjöjungfrun och bibelspråket

För många år sedan bodde på Fjuk, en av de större öarna i Vättern, en ung man, kallad Fiskare- Martin. Hans käraste sällskap var fiolen, och ur den kunde han trola fram de ljuvligaste melodier.

Men en kväll blev Martin rädd, och det hände minsann inte så ofta. Han hade inte tänt lampan eller dragit ned gardinen, utan stod vid fönstret och såg ut över sjön, där månstrålarna hoppade på den blanka vattenspegeln. Det låg stämning i den trolska kvällsskymningen, och fiolstråken gled lätt och smekande över fiolsträngarna.

Plötsligt fick Martin se något röra sig nere vid vattenbrynet. Vad kunde det vara? Jo, nu såg han. Det var sjöjungfrun. Hon vred och slingrade sin kropp efter musiken, och på samma gång log hon och ögonen hennes lyste som klara stjärnor.

Martin kände hur svetten trängde fram på sin panna, men han kunde ändå inte sluta spela. Tvärtom flög stråken iväg, så det blev en slängpolska, och sjöjungfrun var med i takten och svängde sig allt hastigare och piskade vattenytan med stjärten, så att vattnet stänkte omkring henne.

Ångesten växte fram i Martins hjärta och han tyckte att han måste ner till sjön för att få svalka.

Men just då förmådde han slita blicken från sjöjungfrun och fäste den istället på en liten tavla, som hängde på väggen, och som han fått av sin mor. På den stod: "Herren är min herde, mig skall intet fattas."

Då bröts förtrollningen. Martin lade fiolen på bordet, drog ner gardinen och tände lampan. Så tog han fram sin mors nötta bibel och började läsa, och ju mer han läste, desto lugnare kände han sig, ja efter en stund kunde han inte förstå, att han kunde vara rädd för sjöjungfrun.

Mjölby Tidning 14/7 1952

Fiskaren Bruce, välkänd i Motala berättar.

En kväll, det var en vårkväll i skymningen, då jag kom gående på den lilla stigen nerifrån sjön. Då jag kom till tallen, som växer alldeles vid stranden med grenarna över vattnen, tyckte jag, att någon rörde sig bakom tallstammen. Jag stack fram huvudet för att bättre kunna se, och då hade jag så när stött ihop med ett ljuslockigt flickhuvud. Jag förstod förstås genast att det var sjöjungfrun, som ville locka mig i sjön, och det var inte långt ifrån att hon lyckats, för så grant som hennes spelande ögon och ljuva leende har jag aldrig sett.

Men just då skrek en uggla och det räddade mig, jag läste fort den första bön jag kom ihåg och det var skam till sägandes "Gud som haver barnen kär" fast jag var över trettio år. Och så skyndade jag mig fram till stugan.

Käringen på Lakaskär

Morfar min och en som hette Lasse Smed brukade meta lake vid Lakaskär. En natt satt de på isen, och hela tiden såg de en käring elda på skäret. På morgonsidan frågade morfar Lasse, om han hade sett käringen. - Henne har jag väl sett, sa Lasse Smed. Men sen fick de se, att isen hade lossnat och att flaket som de satt på hade drivit ända till Kopön. Det hade de, för att de hade talat om Käringen. Det gick inte an att tala om henne, si. Hon eldade väl för att få isflaket att lossa.

Alfred Jonsson 20/10 -48 Folktro och folkliv i Östergötland Elis Åström

Gubben på Lakaskär

Det fanns en gubbe vid Hult som hette Hulterström. Han har varit död sen 1870-talet. En gång var han ute med en annan gubbe vid Lakaskär och metade. De fick se en gubbe sitta i månskenet på skäret. Honom fick de med sig på kälken hem, och fast det var glanskis, var det knappt att de orkade dra honom. Vid Johannismetet gick han av, och då var det ingen konst längre att dra kälken. Jojo, det var inte utan att det fanns en del övernaturliga saker förr i tiden. Gubben och käringen på skäret, de var naturligtvis inget annat än sjörå.

Alfred Jonsson 20/10 -48 Folktro och folkliv i Östergötland Elis Åström

När Vättern hånskrattade.

Om jag säger, att jag en gång hört Vättern skratta, så tror folk, att jag ljuger. Men ändå var det dagsens sanning, Jag hörde sjön skratta ett skallande hånskratt, och jag var inte ensam om att höra det. Jag var bara pojken då, tio, kanske 12 år gammal. Just där fiskare Korall bor nu, bodde då en gammal gubbe som hette Per Jonssa. Han var ingen fiskare, men han for ofta sjövägen fram. Nu var det så, att en fyrvaktare på Fjuk som hade gott rykte som spåman hade spått gubben, att han skulle drunkna. Men åren gick, utan att spådomen tycktes bli uppfylld. Gubben vart mer och mer stursk. Di har spått mej, att ja ska drunkna, brukade han säga, men än så länge har jag klarat mig.

Nu var det så, att gubben Per Jonssa fick ved ur Fålehagen, och den brukade han dra hem på kälke om vintrarna. En morgon hade han åkt förbi hos oss i Södra Freberga med sin kälke. Vi såg honom, far och jag. Men rätt som det var kom en trädgårdsmästare och talade om, att han hade fått påringning från Råsnäs. Där hade de hört någon ropa. Det lät alldeles, som om en människa hade hållit på att drunkna i närheten av Dynudden.

Då är det Per Jonssa, sa far. Far visste att det fanns en vak öppen vid Dynudden. Han tog trädgårdsmästaren med sig dit. Vid vaken låg ett par handskar på iskanten. På botten syntes Per Jonssa, men det gick inte att ta upp honom, förrän far och trädgårdsmästaren hade fått ut en båt i vaken. Då tog de upp Per Jonssa. Mor och jag stod ute på gårdsplanen och i samma ögonblick som gubbarna drog upp Per Jonssa, hörde vi ett skallande hånskratt från sjön. Det lät, som om skrattet hade följt sjölandet tills det dog bort på avstånd. Jag minns det där skrattet så tydligt, att jag kan höra det än i dag. Mor talade om det många gånger, och vi kunde inte få någon annan förklaring, än att det var Vättern som hade hånskrattat, för att Per Jonssa hade skräppt med att han hade klarat sig från att drunkna.

Henning Nyblom 27/6 -53 Folktro och folkliv i Östergötland Elis Åström Nr 264

Sägner

Den förföriska havsfrun, ett kärt ämne i folkvisorna

Till Vadstena är sägnen om hertig Magnus och havsfrun knuten. En havsfru lockade den svage ynglingen med ällskog.

"En vansinnets drömvilla" skriver Olof von Dahlin i Svea rikets historia (1747-62)

Fiskaren Nicklas i Lie och havsfrun

Nicklas låg i hängkorgen, tillverkad av en snipas segel, och sa för sig själv: Nu kunde gärna sjöfrun komma. Han kände då hur någon kastade sig över honom och tyngden blev så stor att seglet-hängkojen sprack. Orden blir sedan mer författaren Erik Dahlbergs än fiskarens:

"skotet slets ur hornet och seglet brast ur liket." Nicklas damp i golvet och längtade aldrig efter havsfrun mer.

Om sjöfrun

På femtitalet, började Anders, då ja ännu förde skuta, som ruttne därinne i hamn - för si dän va inte byggd än då, för då börja kaftin på Alvastra å klockar Svenerts mä - komm ja en gång frå Borghamn mä skuta å ble driven änna ner te jo, inna ja kunne ligge opp i Hästholmen. Då va ett jävla vär, för då va dan före julåfta, å då ä trolla allti ute för å snappe opp från människera nära bita te hälja, å så jör de te var hälj. Då va ren skumt, då ja kom in i vika mittför där schenjörns nu bor, män kunne inte komma in te lann, för då va is, utan lae fast skuta ve isbånne. Dän are ja hade mä mä, han jekk in i byn å to mä sä mi lella kupperflaska, vi skulle --hihihi - förstås ha lite brännvin te jula - hi, män si när han jekk tebaks, yre då så, att han höll på å gå ner sä långt frå skuta, å han te poe på mä, så ja fekk ut å jälpen. När vi så kom in i skansen, kunne vi int jör opp ell i spisen, för hela rökfägge va fullt å is och snö, utan för å värme oss to vi oss ett par supa - hihhi - män - hihhi--va ke då faen, inna vi visste ore å, så va kupperflaska tomm å kamraten lå döfuller på kajytgolve.

Ja lae mä mä, män vakne på natta, ve då att nån kle opp i bretsen te mä. Ja trodde - förstås - hihhi - att då va nån å pigera, som ja spagulere lite för, å lät 'na hålles, å då dröjde inte lång stunn, förrn vi va ihop förstås; män då då va jort, så känne ja, ho va så slabbi å käll, som om hon legat i sjön, Då fräjde ja hånne om ho jort, män ho svarte allre ett enna or, utan to bara tag i mä å velle häve sä ur bretsen. Då försto ja, att då va nåt jävelsty å fåre, å beynnte läse alle böner ja kunne, män ho höll mä kvar ändå. Då komm ja ihå, att ja hadde fällekkniven i böksera, å ja va så sömnier, då ja la mä, att ja inte to å mä dåm, utan bara dro å jakka å lae mä som ja va. Ja, som tusan ner i böksefekka å fekk tag i kniven å släggde dän mot a, å si då ble då liv i å. Ho på dörra sam attan å - jækeln anodra mä! - va ho int bak som en bygke vass å alldeles grön som i granrisruska. Män si fram - hihhi - va ho skapt som e rikti människe, för si då, då bå så å känné ja.

Sen dän tia har ja allri vatt ute för e mer; män rädder va ja, för si, hadd ja int hatt nåt stål å dägga ätter 'a mä, så hadd ho no draet mä ner mä sä te sjöbotten, å då hadd allt vatt e kusli jul för mä då. Kamraten si han märkte ingenting, utan bara sov å påsto, att ja jög för'n, då ja talte omét för'n på måran.

Svenska landsmål och svenskt folkliv 1912 sid 41-42

Anders Värmes historier

Sveriges Sägner i ord och bild II sid 147

Förlista skepp

120 förlista skepp i sjön Vättern anges i båtregistret i båtmuseet i Askersund.

Näcken

Näckens spel lockar människorna till sig ner i forsens virvlar eller ner till sjöns botten. Spelar man som Näcken kan den spelmannen icke sluta. Folk som dansar till musiken kan heller icke sluta utan lockas ner i sjön. Särskilt i solnedgången skall man vara försiktig, om näcken spelar.

Vill man möta Näcken skall man gå till forsen tre tisdagskvällar i rad. På tredje kvällen dyker Näcken upp. Sitt då lugnt kvar och lyssna.

Näcken kopplas ofta ihop med hästen, han kan visa sig som en apelgrå häst.

Tåkerns sjöhäst.

Gubben Gran i Granstorp på Dags mosse, nybyggare, har berättat följande.

Det var en gång en bonde, som hade sina hästar i vall vid stranden av Tåkern. Från sjön kom en apelkastad sjöhäst upp och slog sig i lag med bondens hästar. Bonden provkörde den nya hästen. Det gick bra, men när han sedan skulle rida i vall med honom, bar det iväg rakt ut i sjön. Hästen försvann och bonden med. Att hästen inte var någon annan än självaste Näcken, det behöver jag väl inte säga.

C J Karlsson 1/7 -49 Folktro och folkliv i Östergötland Elis Åström

Dvärgar

Dvärgarna ägnade sig mest åt smideskonsten alldeles som sina släktingar i Mellaneuropa. De ansågs representera naturens alstrande krafter och smidde åt gudar och människor många klenoder, t ex åskhammaren Mjölner åt Tor och åt människor svärdet Tjrfing, som t o m var "rostfritt". Mjölner betyder blix. Vi känner historien om Zeus och hans åskvigg. Snorre kallar dem svartalfer, listiga, trollkunniga och illmariga. De bodde djupt nere i jorden där de höll till i stora stenar eller hålor.

Dvärgarna var hätska mot gudar och människor och ville inte arbeta för dem.

Ekot kallades dvärgamål.

Älvor

Älva eller alv = vitt, dimlikt, vattenälskande väsen, inte större än ett barn. *Spindelnät är älvslöjor.*

Från goterna och inte minst ostgoterna i Nordeuropa gick en kulturström tillbaka till det forna fäderneslandet med både runor och Odenstro samt en rik ström av guld, vars första spår märks kring Kristi födelse. Härtill kommer även föreställningen om älvorna, som är samtidig med Odentron och som bidrog till gudarnas uppdelning i asar och vaner, vilka senare älvorna främst tjänade. Herulerna återkom till Danmark på 200-talet och bosatte sig i Bohuslän och in mot Norge. Detta område kallas Alfheimar. (Sveriges Sägner IV sid 464 och 90.)

I förhållandevis sen tid offrade man i **älvkvarnar** till de döda eller smörjde de s k älvkvarnarna för att bli kvitt älvorna eller deras sjukdomar. Offret skulle göras tre torsdagskvällar i rad i solnedgången.

Älvorna dansar ofta på en mosse. Kommer en människa in i ringen är hon dödens eller blir folkskygg och inbunden. Hade någon råkat kissa i en älvring var man illa ute. Då var det säkrast att släppa ett glödande kol mellan skjortan och bara kroppen. Ett gott råd var att först dra upp skjortan ur byxorna. Det är när dimman står över mossarna, som man ser älvfolket dansa. De dansa efter den ljuvligaste musik, gärna i ring med varandra. Där de dansar ser man gräset på sommaren liksom bortbränt. De har sina boningar under frodigt växande enträd, under martallar och stora stenar. De behöver endast andas på en människa för att hon

skall bli sjuk. Den som fått älvablåst på sig blev botad om någon blåste på honom t ex med en bälg.

Odöpta barn var som alltid illa ute. De skyddades även mot älvornas makt genom en bit stål i vaggan.

På Island betecknas i sagorna alfkvinnan som höjden av kvinnlig skönhet. Alferna stodo gudarna nära och bodde i Alfhem som guden Frö fått i gåva. Efter Ragnarök skulle deras hemvist vara himlen. I sagorna skiljer man dock på ljusalfer och svartalfer, de onda

På hösten 1018 hölls alfblot i Västergötland vid en plats nämnd Hov .

En aktiv tro på älvor synes ha hållit sig kvar fram till sista hälften av 1800-talet i bl a Östergötland.

Skålgropar, s k älvkvarnar, påträffas i stort antal på klippor och stengravar i Sverige, ofta i förbindelse med solhjul. Offer av mjölk till alverna eller älvorna har gjorts av allmogen i sådana skålar ända in i modern tid.

I Ödeshögs finns skålgropar lite var stans. Mest kända är groparna i Hästholmen vid hållristningen, vid hållristningen i Haningetorp, i Tingstad, i megalitgraven m fl platser.

Jättar och jättekast

Jättar uppfattades under lång tid som Nordens ursprungliga innevånare. I folktron skiljer sig jättarna från andra naturväsen genom att de ansetts utdöda sedan länge.

Ordet jätte kommer av samma stam som vårt ord äta.

Goter synes även vara = jättar

Joterna = jättarna var människornas och asarnas svurna fiender och var vilda och våldsamma med icke alldeles ondskefulla. De var oerhört stora, hade flera huvuden och händer och mörk hud och hår. Många av deras kvinnor var fagra. De var verksamma på natten, mörkrets riddare. *När solen nådde dem blev de genast en sten.*

Joterna slogs inbördes och kastade väldiga stenar på varandra.

Gudarnas helgedomar bjöd dem emot och då asarna fått ge vika för Gud och hans helgedomar var det dessa, som deras hat vände sig emot. Långt in i kristen tid höll sig joterna till asaläran. Förr hade de Tor som mäktig motståndare, nu stod de mot mäktiga helgon, ärkeängeln Mikael och Olof den helige. Ända till våra dagar har sagorna hållit sig.

Jättekvinnorna red på vargar.

Jättarnas boningar i Jotunheim flyttades ständigt allt eftersom kännedomen om världen ökades. Här låg ett jordiskt paradiset, där människor levde i evig salighet.

Våra fornborgar sätts ofta ihop med jättar. På Omberg är det dock drottning Omma, som tillskrives äganderätten till i varje fall borgen på Borgs udde.

Ombergs jätte.

En somma, när höet bärgades in, gick en karl ute på ången nära Ramshäll vid Söderköping och såg ett litet brudhof komma tågande. Vagnen var helt liten och drogs af en myckenhet möss och råttor, och uti honom satt en liten, liten brud med guldkrona på hufvudet. Rundt omkring foro en mängd "småpyttingar". Karlen frågade en af tåget, hvad detta hade att betyda, och fick till svar

"Jätten från Omberg
hemtar sin brud från Ramshäll."

Mannen tog då upp ett stål och kastade midt i brudhofvet, som genast försvann och lemnade efter sig den lilla kronan, som nu var så stor och tung, att karlen knappt orkade lyfta henne.

Folksägner från Småland och Östergötland, Johan Vallman från 1800-talet mitt.

Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 17

1736 berättas att jätten Ramunder tog sig fästmö på Ombärg,
Grims-Hrani på Ramshäll
skall fara till sin jungfru på Omberg.

-sid 362 Jöns Pärsson, Söderköpingz stadz vijd forna och senare tijdher Beskaffenhet 1682
Ramunder sjörövare på Ramshäll.

-sid 362 N Cedermark år 1691 i S:t Ragnhilds gilles årsbok 1925 sid 5 f, utg av Sigrd Erixon
Ramunder viking och sjörövare i Ramshällsskogen .

-sid 362 Carl Arrhenius i handskrift i K Vitt.-, Hist.- o. Anst.Ak enl. Nordén i Fmt 130:4 f
Ramunder har dragit ihop en hög
Ramunder flyttar för klockringning från Ramshäll till Omberg

-Cnatingius i St Ragnilds gilles årsbok 1937 sid 36.

Ramshäll har dragit till sig och givit nytt liv åt Ramundertraditionen.

Sigurd Erixon Meddel fr. Östergötlands fornminnes och museiförening 1913/14 sid 38
med sägner om trollen som

-drucko dopvatten samt sägner om en silverhästsko och förtrollade trädgårdar i vilka alla
Ramunder är inblandad.

-A. Nordén, Ramundersagan i ny belysning ,1923.

Afzelius: Svenska Folkets Sagohäfder II, år 1861.
sid 201

Om jätten Ramunder på Ramunderberget: Femtio alnar i byxetyg
och femton i byxeremmar.

Jag är rädder, det blir för trångt, sade Ramund.

Jag får int' snör' ut min gång,
sade Ramunder den unga.

Hyltén-Cavallius säger i Vär II sid 44 att jättarna även kallas *resar*, "hvilket ord efter
allmogens tolkning betyder resande män eftersom jättarna aldrig länge trifes på ett ställe
utan reste verlden omkring".(Sveriges sägner i ord och bild III sid 357)

Omberg och Ramshäll vid Södeköping, även kallat Ramundershäll och beskrivet men icke
namngivet av Olaus Magnus, äro de två platser till vilka den östgötska Ramundertraditionen
främst är knuten. Ofta har då berättats att jätten eller hjälten på Ramshäll gifte sig med
drottning Omma eller jungfrun på Omberg.

Läs Afzelius: Svenska Folkets Sagohäfder 1841.

Läs B. Nerman Studier över Sväriges hedna litteratur ,1913

Heda kyrkbygge. -sid 362 ibidem sid 9

Byggandet av Heda kyrka är ett verk av jättarna. Jätten i Rödgavel erbjöd sin hjälp åt bonden,
som skulle bygga Heda kyrka. Han lovade bygga kyrkan, om han fick bondens blod. Bonden
tänkte, att han kunde få bra hjälp till det stora bygget och tackade ja till erbjudandet. Nu var
inte bonden dum, så han bestämde en viss tid som var mycket snävt tilltagen när kyrkan
skulle stå klar. Men bonden hade misstagit sig, inte så lite, på jättens kapacitet. Kyrkan
byggdes med en enorm fart. Så bonden blev mycket förskräckt och började grubbla på hur
han skulle klara sig från det hela med livet i behåll. Nu hade det varit så att bondens piga hade
varit ute och mjölkat korna på Omberg och då hade hon träffat jättens hustru, som hade sagt:

"I morgon kommer Påvel hem med kristet blod." Pigan berättade detta för sin husbonde. Nästa dag gick bonden munter och glad till byggplatsen. Kyrkan var nästan färdig. Det var bara en pelare kvar och den höll jätten på med att sätta på plats. Bonden ropade: "Påvel, Påvel du sätter pelaren sned." Jätten störtade då till marken och dog. Pelaren var länge sned i kyrkan men har rättats till under senare år. Det var så, att om man visste jättens namn, så hade man makt över dem.

De övriga Ombergsjättarna blev rasande arga när de hörde hur det hade gått för Påvel. På julottan skulle de hämnas sin vän, men folket i Heda hade blivit varnade, så de hade ställt ut nattvardsvinet runt kyrkan. Detta kan inte en jätte motstå, så jättarna blev berusade och slog ihjäl varandra.

Kyrksilvret i Heda

Det skall ha varit en jätte från Rödgavel på Omberg som byggde Heda kyrka. Den jätten tog med sig allt silvret till sin grotta och gjorde kyrkkärlden av ét. Men di andra jättarna vart förgrymmade på'n och ville ha tillbaka silvret. En dag, då det hölls gudstjänst, begav sig jättarna till kyrkan och skulle hämta det. Men den gången blev det grundligt lurade av Hedabönderna. Di rullade ut några fat med nattvardsvin och jättarna söp ur de och blev fulla och sen "huggde di skalla å dom"

Jätten Finn

I en uppteckning av K.G. Gilstring, med Lydia Öberg som berättare, hette jätten som byggde Heda kyrka inte Påvel utan Finn: Dä va en jätte, söm hette Finn. Dä va en präst, som hadde vågat mä jätten, att han skulle bygga öpp Heda körka på 3 dygn, om han kunde gissa hans namn. Siste dan, då geck han öppe i berget, då skulle jätten ta-n, om han inte kunne gissa. Då gick han där å va lessen. Då feck han höra barnaskrik inpå så där. Då lyddes han. Han hörde jättens hustru:

Tyst, tyst barnet mitt,
i möra kommer Finn hem
mä prästens hjärta.
Då vart han gla, han försto, dä va hans namn. Då hållde Finn på å bygga spira.
Gumöra, jätten Finn,
nu ä körka min
sa prästen. Därför står spira snett än i da. Så har di sagt för mej.
Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 15

Ombergsjätten och Jätterstajätten

I Rödgavelsgrottan på Omberg bodde Ombergsjätten. Det bodde också en jätte i Jättersta, och dom bägge blev osams. Jätterstajätten tog allt silver från Ombergsjätten och bar det till Heda kyrka och då vart naturligtvis denne rasande. Han kastade därför en stor sten på Heda kyrka. Men den stenen kom inte fram, utan han e opprest hitom kyrkan till ett minne.

Ja, jättarna var stora och starka å de som bodde i Omberg sökte kasta på kyrkorna, men de träffade inte. De va en som stod på Omberg å skulle kasta på Kumla kyrka, men han träffana inte. Sten ligger på Gärdslösa gårde å de syns efter hela handen på jätten.

Paul Karlsson; Omberg i sägen och verklighet sid 16

Vilen som slog en jätte

På den berömda Rökstenen står det om Vilen, som kunde slå en jätte. Var det kanske jätten i Jättingstad?

Jättekast vid Heda och Rogslösa kyrkor samt vid St Åby kyrka, 4 st stenar i kyrkogårdsmurens slänt.

Jättekasten i St Åby

Den där jätten på Omberg han tålte inte höra klockorna ringa i St Åby kyrka, utan tog då några väldiga stenar och försökte kasta dem mot kyrkan för att slå ner den. Men han orkade inte kasta så långt. Di kom inte ända fram till kyrkan, utan hamnade i ringmuren omkring kyrkan, och där kan man än i dag se de väldiga stenblocken.

Jättekast på Ramsta gärde

Ända borta i Bjälbo, som ligger ett par mil österut från Omberg räknat, har man berättat om denne Ombergsjätte.

På Ramsta gärde fanns de en stor sten, som en jätte skulle ha kastat från Omberg för att slå ner Bjälbo kyrktorn. De var ett märke i sten liksom efter en hand. Egentligen var det Bjälbo klocka, som jätten ville slå sönder, för Ingrid Ylva, som bodde i Bjälbo kyrktorn, skulle ha tagit den klockan från jätten i Omberg. Han kasta också ut klockan och ner i Kycklingen i Bjälbo - så kallades en skogshage i Bjälbo - men då red Ingrid Ylva till Omberg och frågade vad klockan kostade. Och då begärde han, "en träspik å en ränneskil." Och så skulle hon bära den på en "sölvatrå". Hon hade också en sölv, som hon trädde om byglarna på klockan och sen kasta hon sig på hästen och red. Men då vart jätten arger på Ingrid Ylva och kastade "sten för å slå ihjälna". Men sten gick så vilse, att den stanna på Ramsta gärde. Han beräknade nämligen, att hon skulle vara hemkommen och ha fått upp klockan, så att han beräknade, att han skulle kunna slå ihjäl både henne och tornet och klockan på samma gång. Hade stenen träffat, så hade han nog krossat tornet, ansåg den 90-årige sagesmannen till denna sägen.

Persten, jättekast.

Det som jättar var mest arga på var kyrkringningar, så varje gång kyrkklockorna ringde så slängde de stenblock på kyrkorna. Den mest berömda stenen är Persten, som finns på västsidan av Omberg.

- Enligt en sägen tålde jätten Per inte att höra klangen från Heda kyrkors klockor men när han från Västergötland slängde stenen, nådde han bara Ombergskanten.
- Enligt den andra sägnen ville jätten Per hjälpa munkarna i Alvastra med byggandet av klostret. Per valde ut det bästa och största klippblocket i Tiveden och kastade det till Omberg, men han kom inte ända fram och därför ligger den där ännu i dag.
Enligt sägnen vänder sig stenen blixtnabbt ett varv varje gång den hör klockklang.
- Enligt en tredje sägen ville jätten Per krossa Alvastra Klosters var tredje timme till tideböner svagt klingande klocka. Det blev en grov miss.

Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 14

Rödgavel

med liksom jämnhuggna murar, dess hemska rostbruna utseende, liknar i hög grad brända tegelstenar, har kanhända givit namn åt hela denna bergssträcka. Det svarta djupet intill har givit klippan ryktbarhet. Vätterns djupa, klara, sjögröna vatten ger stämning. Rödgavels port, en fördjupning i bergväggen, är inkörporten till bergakungens salar.

Rödgavelshålan med en mäktig öppning, taket sänker sig till golvet, och det mäter 68 fot in i berget eller 21 m. Grottan är 9 m hög. Stranden består av rundslipade kiselstenar. De pärlblanka stenarna skuras beständigt blankare av evigt regn, som med strid fart nedströmmar från flera ställen ur grottvalvet, vilket tak, ehuru så ofantligt tjockt och därtill av sten, på långt när icke är droppfritt. Denna underbara springkälla, som öppnar sig rätt över huvudet bidrager på dubbelt sätt till detta sällsamma ställes förskönande.

Sedd från sjön förklarar denna grotta bäst själv varför trollresidenset förlagts hit.

Grottan når man endast från sjösidan.

Rödgavels grotta

Ridderstad berättar (Hist.-geogr. och statist. lexikon öfver Östergötland, artikeln Ombärg) att Rödgavels grotta fordom, enligt folktron, varit bebodd av troll och jättar och att Rödgavels port är öppnad som inkörspport till den innanför boende jättens palats. Bergets öfriga öppningar hafva uppkommit, då trollen resa in och ut på besök hos jätten. Om den i närheten belägna Heda kyrka berättar Ridderstad att den skall hava uppförts av en jätte. Därvid hade en annan jätte, som bodde i Rödgavel på Ombärg, blivit så vredgad, att han kastat ett väldigt klippblock mot kyrkan. Klippblocket föll dock ned i närheten och där ligger det ännu.

Allt kyrksilvret i Heda härrör från Rödgavels gemak. Ofta - i synnerhet om julnätterna - hade jättarna försökt taga det tillbaka, men ständigt misslyckats. Vid ett sådant försök hade de en gång druckit sig berusade av vinet och vigvattnet och under den allmänna villervallan dödats varandra. Endast en gammal trollkåring, gömd bakom en ugn, hade kommit undan.

Bohman har samma uppgifter.

Sveriges sägner i ord och bild III av Waldemar Liungman Sthlm 1959

Rödgavels grottor

Av alla de grottor som finns på de släta bergväggarna tilldrar sig Stora och Lilla Rödgavels grottor största intresset. Den stora ser man till hela sin utstäckning men av den lilla ser man blott mynningen, och den skall enligt folktron gå ända in till bergets ihåligheter, där jätten Rödgavel residerar. För honom är naturligtvis denna gång alldeles för trång och därför har han även till sitt förfogande den som mot Vättern slutar med Rödgavels port. Men den håller jätten noga stängd för att slippa människornas nyfikenhet.

Rödgavels port var porten till jättens palats.

Hedas kyrkas kyrksilver kommer från Rödgavel och blev kvar trots jättarnas påhälsning då och då, helst julnatten.

I äldre handlingar läses Rögafvel. **Det gamla ordet Rö, som betyder gräns**, kan lika lätt ligga till grund för denna bergsträckas benämning.

I "Alvastra möte" av Franzen kallas grottan med praktiskt "**Ommas grotta.**"

När Rödgavels port stod öppen

I dialekt och folkminnesarkivets samlingar finns en fantastisk berättelse från mitten av adertonhundratalet.

Några karlar från Hästholmen hade varit på dansgille hos Ekströms i Elvarum. När de rodde hem utmed berget på morgonen, fick en av dem se att Rödgavels port stod på glänt.

"Rödgavel!" ropade han övermodigt. Det skulle han inte ha gjort. Det började knaka i berget, som när en tung port skjuts upp, och det blev ett förskräckligt skrikande och oväsen där inne. Männen blev dödsförskräckta. Han som ropat vågade vända sig om ett ögonblick och berättar: "Jag kunde inte se något av berget, utan såg bara en stor kappa av grått vadmal, som flaxade för vinden för nu började det också att blåsa upp. Kamraterna såg jag inte till. De var så rädda att de krupit under tofterna, och själv var jag inte stort bättre. Jag bad dem för Guds skull börja ro, så vi kunde hinna hem till Hästholmen, innan Rödgavel hann ifatt oss." Vi rodde så skummet yrde kring oss och tordes inte se upp, för då hade vi blivit så rädda att vi inte hade kunnat ro. Vi bara rodde och tordes inte öppna ögonen, förrän båten flög upp på stranden vid fiskar-Johans stuga..."

Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 18.

När Rödgavels port stod öppen

För många år sen kamm ja å ett par pojka frå Hästholmen - Olagus va mä, som bor nu på åttigen å har unnantag där, frå Älvarumm, där vi vatt på dansjille hos Ekströmmen. Dä va natta före midsommardan, å dä va dä åre på en torsda, för annars hadde dä inte gått, som dä jekk. Dä va straks inna sola rånn opp å va så töst, att inte fålja sang ens, utan en höre väl droppa som föll å årblaa, då man löfte däm ur vattne. Vi hadde allt supit lite på natta, för Ekströmmen dä va en katier kär, när han skulle te å bju på nåt, så vi va int riktigt klare i knoppen; män se ro dä jore vi rejält, å ja satt ve roret.

Vi satt å prate å tänte inte på nånting, men när vi kamm förbi Stokkelykke-ånga å vänne om te Hästholmen, så fekk ja syn på Rödgavels port å - faen ta mä! - tökkte ja inte, ho sto liksom lite på glänt. Dä sa ja og te kamratera, å dä tökkte de mä, män ba mä för Jessu skull hålle bätter ifrå bärjet, så faen inte kunne nå däm. Dä jore ja, för ja va allt lite kuslier mä; män rädder va ja inte, för ja ä födder en söndasmåran, just som de beynte å ringe i körka, å söndasbarn har sånt faensty inga makt mä.

Dä hukse ja, män di are rodde, å ja sae int te däm, utan lae te å skrike: Rödgavel! så möe orke mä. Män nu ble dä ett jäkla liv å i bärjet. Dä te knake som i en gammel dörr, som int vatt öppnader på många år, å sen så skrek dä, så dä rånge i bärjet. Ja vänne mä um, för ja velle si, va dä va; män ja vänne mä snart um ijänn så rädder ble ja, för ja kunne int se nået å hele bärjet, utan så bara liksom en stor kappe å grått vammel, som flakse för vinnen, som nu beynte blåse i ett nu. Kamratera däm så ja int te, för di va så rädde, att di krupet unner toftera, å själver va ja int stort likere. Män ja bae däm för guds skull te ro, så vi komme hemm te Hästholmen, inna Rödgavel hann fatt oss, å satte mä själver å ro mä. Vi rodde, så skummet yre kring oss, män tores inte se opp, för då hadde vi väl blett så rädde, att vi int kunne ro, um vi fått se på n hele tia, utan vi bare rodde å tores int öppne öjena, förn båten floj opp på stranna ve fiskar-Joans stuva.

Nu va vi glae å takke Gu för räddninga, å sen to vi oss ett par doktia klunka, för vi hadde rott, så vi va ännu svetta. Å dä häringa är rena sanniga, för dä kann härrn nokk få höre å Olagus. Män han tökker int um, att man taler mä honom umét, för har ä kavatier nu å tökker, han va en skiter då, som int ble ärjer å så ätter, va dä va, utan bare som en harakulsing lae i väj, tess han kamm utanföre stueknuten.

Sägner från Vätterns kust Anders Värnes historier Svenska landsmål och svenskt folkliv.

Fiskaren som bultade på porten

Att röra vid Rödgavels port det kan ha sina risker, det fick den fiskare erfara, som en gång bultade med en åra mot porten. En dånande röst svarade då i berget:

Uppmät inte mina väggar
Ty då skall jag sköta dina läggjar
så att sol och måne skall
skina dem igenom,

Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 19

Rödgavel och Alvastra munkar

Rödgavel liksom alla tokka där spöken å skit kökkte int mö om, när di böggde klostre i Alvastra, utan munkeras skälleko störde'n, å han fekk kantro int sove i fre om daa, å då svarte di i bå Tollsta å Heda mä sia klokker. E natt ste han opp på bärjet över si grotte, män Alvastra så han int, för bärjet skymde för, män en fiskare frå bygda fekk han tag i, å dän fekk lov sia, var klostre lå. Han skulle te å kaste sten, män fekk bare tag i småsten, å di hann int fram, utan stante i bakken ovanför Jyllenhammars, Sästra Let di kaller. Då skulle'n te å dränke däm, män dän dumfan trodde la, att vattnet kunne rinna oppför bakka, män han fekk nokk lära så aent.

Sägner

Han grävde å grävde, å rässom dä va, hadde han grävt en kanal änna jenom bärjet te kärrpöln ve Alvastra trägår. Å dän gången träffte kaftin på , då han skulle te å ränse opp hola för te å plantere krabber älla nån aen sorts fisk där, för vatnet sprute opp ur holet. å han ble rädder å lät tåppe te't ijänn, å nu ä ingen kropp te å hitte't mer.

Munka di va allt vakne å unnre, va dä va för väsen i bärjet. Män när vattnet begynnte te å rinne, grävde di gångar frå hola ner te källa, di har än, för di va slua di å tängte, sä va bätter å få gott vatten änna in på näsa på sä än te drikke dyvatten ur Alebäcken älla behöve gå te sjön ätter varevelia droppe. Källa dän känner herrn la te, å ä ä gott vatten iá, å likere finns int i hela bygda, så Rödgavel hadd int jöe för han skulle te å dränke munka, utan han jore däm bara en go tjänst i stället. Då ble'n ärjer å brydde sä int mer om däm å krop allt lnger in i bärjet för te slippe höre pingle på de tre store köa.

Oxbåset

En äldre legend säger att klyftan fått sitt namn av att jättarna där höll stall för sina djur.
Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 24

Den vanligaste uppfattningen är att Oxbåset fått sitt namn av att västgötar där störtade ner stulna betesdjur, slaktade och styckade dem och förde hem köttet till Västergötland.

Enligt professor Jöran Sahlgren betyder bås ett ställe där man fångar vilda djur.

En gammal tradition berättat att västgötarna for över sjön för att stjäla oxar och kor, som slaktades just i Oxbåset, varefter köttet transporterades hem över sjön.

Paul Karlsson; Omberg i sägen och verklighet

Oxbåset

Fiskaren Hugo Thorn i Hästholmen anser att Oxbåset har sitt namn från den tid det fanns betesdjur på berget. Det löper en stig från berget ner till Vättern genom Oxbåset. Bönderna drev djuren ner till sjön där djuren vattnades. Det var ett av de få ställen där vattning kunde ske.

En äldre man berättade för mig att han i sin ungdom vaktat kreatur på Omberg. Då gick de ner i oxbåset för att dricka. Det var ett av de få ställen, där det gick att nå vattnet.

Stenar, sand eller jord tappas eller utlägges.

När kyrkorna byggdes började jättarna få problem. De avskydde klangen av klockorna. För att tysta dem började de kasta sten.

Visingsö skapas

Sveriges sägner i ord och bild III sid 100.

Det var en jätte, som stod på Grännaberget och skulle hoppa över till Västergötland. Men så hade jätten en hustru med, och hon kunde inte hoppa så långt. Då tog jätten och lade ut en torva i sjön, och det var Visingsö

Jätten Vist från Vistakulle

I södra Vätterbygden berättas en något annorlunda variant av den här sägnen. Där är det jätten Vist från Vistakulle, som är huvudpersonen. Eftersom denna kraftkarl numera står staty i naturlig storlek nere vid Huskvarna och bevisligen bär det som blev Visingsö i famnen, får vi nog anse att den versionen är den enda riktiga och sanna. Om man nu kan tala om riktigt och sant, när det gäller något så fantasibetonat som en sägen.

Paul Karlsson Omberg i sägen och verklighet sid 17

Germund var en stortjuv, som stal hästar på slätten. Han gömde dem i en bergsskrev, som heter Germunds stall än i dag. Hästarna sålde han till västgötar. Men en gång blev han förrådd av sin dräng. Det lär ha hänt efter en marknadsdag. Hur det gick till så blev Germund överbevisad. Han vart både dömd och hängd vid Nyby ting, fyra km åt Vadstenahållet. Efter vad jag hört lär det ha skett i slutet av 1700-talet, och jag har också hört sägas, att galgen vid Nyby användes ända in på 1800-talet.

Berättat av torparen OT Rydberg, Södra Djurledet

Germunds stall

Jätten Germund bodde under kärret. Han hade en ko bunden i kärret. Hon lockade andra kor och tjurar till kärret där de trampade ner sig och blev ett lätt byte för jätten.

Germunds stall

En bonde hade kommit på ett bra sätt att öka sin kreatursstam. Han band en ko en bit ut i Germunds stall och när kor och tjurar av nyfikenhet kom nära kärrkanten drev han in dem i en fälla och märkte om djuren med sitt eget bomärke, Spåren till kärret förklarade han med att jätten ätit upp dem. Bedrägeriet uppdagades och han fick sitt straff.

Germunds stall

Inna patron på Hovgården fått Svartsvald åsönnrat från kronparken, bodde där en bonde, en rikti tjuvstycker, som di kallte Jermund, å han hadde en farli lykke med kriter, å te sist hadde han knappt rumm mä däm. Män si sia mange kriter fekk han bare mä tjuvkonster. Melle hans bite å de ares lå en mosslegg, som härn nokk sett mellan Höje å Västra Väggar. På si sia hadde han en tjur bunnen å framför dän e ko, å tjurn begynnte forstås te å lukte på 'na å råme. När tjöra på are sia höre dä, ble di topprasane å velle te 'n forstås; män då fastne di i mossen. Då passte Jermund på å dro opp däm, å sen sae han te bönnere, att dä va en jätte som bodde unner mossen, å han dro ner däm te sä. Å dä trodde di, di dumma jävla, män Jermund han ble riker påét han.

Män tro int, han fekk si lön förét? Joo då. En gång ga han sä ut för å dra opp e ko, som han allri sett liken te, som hadde fastne i dä värste hole i mossen. Män när han komm ut teá, skapte ho om sä te en stor jätte, o dä va väl Rödgavel själver - han to fatt ién o dro nerén mä sä, å sen har en allri hört aller sett Jermund mer.

Mä alle di kör han stulit för bönnere, di lae å hemm var te sitt, å då kann en tro, bönnere, di ble glae, å di påstår, att när en tjur böler på bärje å e ko svarer honom, så sukkar dä liksom å en människa i hole, där Jermund ble nerdragen å jätten. Å kriter tors en allri släppe dit utan te å ha vallare mä, för då drar jätten ner däm te sä.

Svenska landsmål och svenskt folkliv. Anders Värmes historier

Ragels kärr

En annan jätte på Omberg som också fått ett **kärr** uppkallat efter sig var **Ragel**. Det finns också en plats på Ombegskartan, som kallas **Ragels brunn**, där det en gång skulle ha funnits en bebyggd odling. Enligt sägnerna skall även denna jätte ha varit mycket förtjust i drottning Omma. Han skall också ha haft kontroverser med en jätte på Visingsö, som hette Vising.. Paul Karlsson Omberg i sägen och verklighet sid 16

Jättefoten i Öninge

Jättarna gjorde sina promenader. Nere vid Öninge hamn finns ett minne från en sådan. Jätten tog ett kliv över Vättern, ca 3 mil, och när han satte i foten på Östgötasidan blev det ett riktigt kraftigt fotavtryck i hälleberget. Allt enligt vad sägnen förtäljer.

Visingsö, spadtag på Ombo Öjer i Västergötland.

I Omberg bodde sjöfrua. När Visingsö byggdes gick det till så här. Det var en jätte och hans fru, som skulle gå över Vättern till Omberg. Det är för brett att kliva över, sa jättekvinnan. Du får lof att ta ett spadtag och häfa i pölen. Jätten tog ett spadtag på Ombo Öjer på västgötasidan, och där syns märket än i dag. Där han släppte ut jorden vart det en fläck, som kallas Visingsö. På den klev de över till Gränna, och därifrån gick de till sjöfrua i Omberg. Hon ville bjuda på gädda, så hennes tjänsteflicka fick springa till Hammarsundet längst i norr och hämt. (Alfred Jonsson i Hammar, född 1860, Paul Karlsson Omberg i sägen och verklighet verklighet sid 16)

I Omberg bodde sjöfrua. När Visingsö byggdes gick det till såhär.

Det var en jätte och hans fru som skulle gå över Vättern till Omberg. "Det är för brett att kliva över", sa jättekvinnan, "du får lov att ta ett spadtag och häva i pölen." Jätten tog ett spadtag på Ombo Öjer på västgötasidan och där syns än i dag märket. Där han släppte ur jorden, vart det en fläck som kallas Visingsö. På den klev de över till Gränna, och därifrån gick de till sjöfrua i Omberg. Hon ville bjuda på gädda, så hennes tjänsteflicka fick springa till Hammarsundet längst i norr och hämta en.

Alfred Jonsson 20/10 -48, stenarbetare Stora Forse, Hammar.

Elis Åström: Folketro och folkliv i Östergötland

Visingsö skapas av jätten Vist

Jätten Vist bodde en gång med sin hustru i det höga berget på Vätterns östra sida, vilket nu efter honom kallas Vistakulle. Så skulle de efter en inbjudning fara på bröllop till vännerna, jättarna i Kinnekulle, och hur bred sjön än är togo de blott ett enda steg mitt över den till Västergötland. Men då fru Vist på hemvägen icke vågade förnya steget, tog jätten i trakten av det nuvarande Hjo en ofantlig torva, den han kastade mitt uti Vättern att stiga på, och denna torva blev Visingsö.

Wilhelm Berg: Visingsö Göteborg 1885

I Vista kulle bodde jättar. En flicka strax intill berget skulle gifta sig. Hon bad en av jättekvinnorna hjälpa henne vinna ett vad. Jättarna spann då så mycket tråd åt henne att det räckte att vira om byns alla hus och ändå blev det tråd över.

Ett jätteben finns i Torpa socken i Östergötland och i Örberga kyrka lär finnas ett ben av ett troll, som åskan slagit ihjäl.

Öland skapas

Det var en gång en drottning, som hade en son. Denne begav sig till Östergötland för att fira, men så blev han överfallen av rövare och dödad, och rövarena grävde ner honom i jorden.

Hans moder började då att leta efter honom. **Den första gropen hon grävde var Vänern, och jorden kastade hon ut i Östersjön. Då bildades Öland.** Men hon fann honom inte. Hon gick då upp på Ombergs högsta topp Hjässan, där hon satte sig att gråta. Och när hon grät, så blev hela Vättern fylld av vatten. Det är därför Vätterns vatten är så kristallklart. Men ingen kan mäta dess djup, ty ingen kan mäta djupet av en moders kärlek.

Skolelev i Heda skola

Germunds stall

Nedanför vägen till Hälle källor ligger **Germunds stall**. Mycket löst folk höll till i skogen och slaktade djur. De drev också djur ner i oxbåset.

Sägner från Omberg av Oskar Johansson född 1877.

När Hålebergskärringen byker, blir då mycke regn brukade förr de gamla i Västra Ny säga. Hålebergskärringen hade släktingar i Omberg, i Svenskberget i Godegård och Dunteberget i Motala, sägs det allmänt.

Elis Åström: Folk och folktro i Östergötland sid 22 Nr 41

När Ombergsgubben kokar rover faller spat över slätta, Väversunda 1928, Skogsrådet i yngre nordisk folklivstradition, Gunnar Granberg, Uppsala 1935.

Ön Jungfrun

Far talade om, att han hade hört de gamla berätta en sägen om bergjättarna. Det var så, att jättarna i Östergötland och Västergötland var osams. Jätten i Omberg körde ner sin stora näve i Dags mosse och tog upp en sten, som han slängde iväg åt Västergötland till. Men han orkade vara halvvägs. Där stenen föll, vart det en liten ö, som heter Jungfrun. Men hålet som vart, där han tagit upp stenen kallades Tåkern. Den historien berättade också farfar, och han sa, att den var urgammal.

Henning Nyblom 21/5 - 51, fiskare V Stenby

Troll

De dök upp på Island på 1100-talet och betecknade mestadels trollkunniga jättar. Bergtroll var under medeltiden benämningen på jättar. I våra sagor ger ordet troll föreställningen om ett dvärgartat väsen, småtroll, klädda i svarta eller grå kläder, ibland helt nakna. Troll avbildades ofta i svenska medeltida kyrkmålningar. De sägs ha svans och de är rädda för åskan. Trollen stjal, främst vört, öl och mjöl. Eftersom de kunde göra sig osynliga stal de mat och förstörde ölet, särskilt då maten ej var välsignad, då hade ej deras makt brutits. För att skydda sig mot trollen kunde man använda eld, stål, en nål eller en sax, bibeln, psalmboken eller ett psalmboksblad. Man tände ljus och bloss eller man la en slant i vaggan för att skydda barnet. För att inte bli bergtagna bar kvinnorna, när de gick ensamma i skogen, ett plagg tillhörigt sin man. Eld i spisen och stål över dörren skyddade.

I den senare folktron är trollen jättarnas efterträdare.

Trollen bor i berg. På julnatten har de fest, berget står öppet och människor kan se in i en stor sal med väggar av guld. Blev man bjuden gällde det att inte dricka. Flydde man från trollen gällde det att korsa åkerfäror och hålla ut till kyrkklockorna ringde, vilket bröt trollens makt. Solens första strålar var också till hjälp. Trollen hade begär till de ofödda barnen (utan kyrktagning) och de nyfödda varom sägnerna om bortbytingar och bergtagna handlar. Andra offer var ofta flickor, som gick vilse i skogen vid letandet efter gårdens djur. Ett sätt att bryta förtrollningen var att låta ringa i kyrkklockorna. Då kom offret ofta fram, men var, då personen hittades, alldeles omtöcknad till sinnet för resten av livet. Ett annat sätt var att den bergtagna läste böner eller sjöng psalmer eller nämnde Jesu namn, vilket trollen inte tålde, utan de slängde ut offret. Ofta berättas att maten bestod av ormar och grodor. De bergtagna fick arbeta hårt för trollen. Torsdagar, sön- och helgdagar och av de senare särskilt julen var farliga dagar för bergtagning. Att nysa hade också sina risker, varför *nysningen obligatoriskt måste åtföljas av ett "Gu Hjalpe"* (senare tiders prosit = må det gagna) Kors, blod och tjära användes för att skydda djuren från att bli bergtagna.

Dopet är för barnet en skyddande milstolpe på vägen genom livet, liksom kyrktagningen för kvinnan. Det berättas t o m om vuxna som döpte om sig av fruktan att annars kunna bli bortbytta när som helst, därför att ritualen första gången ej lästs rätt.

Genom näckens spel kunde man också bli sjötagen. Näcken drar. Den sjötagna kunde också vara offer för havsfrun.

Den primitiva människans djupast grundade känslor är fruktan och behag, som i första hand kombineras med dels näringsbehovet och dels mörker och ljus. Mörkret och ljuset kommer från himlen, där vi har solen, månen, stjärnorna, hetta, kyla och vind. Allt detta framkallade

hos den primitiva människan fruktan eller behag. För att få näringsbehovet tillfredsställt måste människan vända sig till jorden, till växtvärlden och djurvärlden. Vi förstår att de övernaturliga och djuren stått varandra mycket nära. De egna hjordarnas välmåga kunde man öka genom att offra till deras överherre, djurens härskarinna, tjuren, det bästa av djuren, offerades till solen.

Det svenska ordet gud är antagligen kommet från ett appellativum till Indra (av ie ghu= ropa) medan det andra svenska forntida ordet för gud, d v s as förmodligen återgav ett forngermanskt ansu, som motsvarar ahura = gud i Zend-Avesta. Det inramar även ordet ande och andas, d v s att vara levande.

Djur= fornsv diur går tillbaka till ordet dhues = andas, vara levande, ha en själ, Yxan eller dubbelyxan blev som solens symbol och åskans symbol än mer framträdande och ville man offra till solen tog man det bästa man hade, nämligen en tjur.

Genom jordbruket blev människorna bundna till ett visst område. Människorna slog sig tillsammans i en grupp. Ledaren blev konung och därmed identisk med solguden och hans maka blev gudamor. En gud kunde i denna tid vara både människa och djur. Vid hungersnöd offerades konungens eller sonens liv. Frö och Fröja betyder både Herre och Fru. Frö stod både tjuren, hästen och vildsvinet nära, Tor åtföljdes av sina bockar och Odin av sin häst.

Skydd mot trollens makt

"Ät icke, drick icke det trollen bjuder, då är du i deras våld." Utan Guds välsignelse eller de övernaturligas välvilja är den av dem givna maten farlig att förtära. *Guds välsignelse driver bort allt ont*. Lurades man in i berget genom att lockas av deras rikedomar kunde människan bli osynlig och komma i deras våld. Sjung psalmer och läs böner var rådet.

Lummer skyddade mot häxor och troll.

Trollmat

Emellan trollen i Ålleberg och Helgaklint har alltid varit god grannsämja, och de besöka varandra flitigt. Nu hände sig att bonden på Slogebo en varm dag uppehöll sig på logen, kanske sov han middag där. Då kom en trollkvinna från Helgaklint in till honom och bad att få låna en öltunna. Hon skulle gifta sig med sonen i Ålleberg. Hon lovade bonden att han en viss natt skulle få smaka ölet.

Vid utsatt tid gick bonden till logen och dit kom kvinnan med öltunnan och bjöd bonden dricka ur en präktig silverkanna, fylld med färsköl. Bonden tackade, behöll kannan men vågade ej dricka ölet. (Sagor och sägner IV sid 305)

✓ Välsignad mat frälsar.

Nere i Sik bodde i sen tid en bonde, som var känd för att svära alldeles ovanligt mycket. En afton var han ute på Sikkullarna för att se till djuren. När han sätter sig att vila hör han otydligt röster. Han blir nyfiken och drar sig närmare. Han hör då röster nerifrån kullen. Någon ger instruktioner till andra, att när bonden och hans familj skall till att äta julmaten skall alla vara beredda, för när bonden kommer att spilla gröten från skeden kommer han att svära och då tillhör maten trollen. Bonden beslöt sig för att icke svära under hela måltiden. Mycket riktigt efter ett par skedar av julgröten tappade bonden en klick men han kom ihåg sitt löfte och ingen svordom kom över hans läppar. Till hustruns förvåning räckte maten mycket bättre än vanligt på julafton. Men bonden visste vilka, som blivit lurade på gröten. Berättad 1995 av Wik i Sik.

Historien om slagsmålet mellan Rödgavelstrollen sedan de druckit mässvin och vigvatten.
Alla dog utom en gammal trollpacka, som legat gömd bakom ugnen. Hon hade levt i Rödgavel under den långa tiden av sju ekskogars uppväxande och förfall, utan att övervara ett sådant oväsen.

J Bohman Omberg och dess omgivningar Lkpg 1829.

✕ *Vigvattnets makt*

Trollen vandrade under skydd av nattens mörker vida kring. I synnerhet på julnatten var deras makt stor. De hade ett särskilt gott öga till kyrkornas rikedomar. På en av sina vandringar träffade de på något, som de hört att människorna satte särskilt stort värde på och därför antog de att det var något alldeles märkvärdigt de funnit. Det var ett kar med vigvatten. De gåvo sig också till att lustigt dricka och drucko upp det till sista droppen. Men när de kommo hem, voro de som alldeles galna, de foro på varandra och började rivas och slåss. Det gick vidare och vidare och slutade med, att de revo varandra sönder, så att det av dem alla till sist endast blev kvar en gammal kvinna, som hade krupit in i ugnen. Då nu slagsmålet var över och allt var stilla, endast de dödas Rallen (?) genljöd i berget, kom hon fram och såg eländet. "Nej, nu har jag bott här så länge, att jag har sett ekskogen växa upp och vissna bort, men aldrig sett maken till oväsen", bröt hon ut.

Emellertid måste antingen djävulskapet ha kommit tillbaka igen, eller nya troll ha invandrat, ty vi får höra mer både om dem och den Gamla, som inte är någon annan än drottning Omma inkognito.---

✕ *Slut på trollresidenset i Rödgavels grotta*

Men Ombergstrollens oväsen blev dag för dag allt värre. De bjödo varandra till gästabud och huserade så, att det var en skam och stor förargelse. Då var det en högst gudfruktig man, som åtog sig att göra slut på dem. Med bön och fasta förberedde han sig och gick så frimodigt en söndag in genom Rödgavel. Det var vid den tid, då klockor ringde från alla kyrkor; ty deras ljud gör att alla troll dåna. Då han kom in i den präktiga stora salen, drog han sitt svärd, som han invigt med helig olja. Runt om väggarna sutto de alla dånande, som till hälften sovande, men i högsätet den argaste och mäktigaste, som de kallade Guds Son, utstyrd med pärlor och ädelstenar och obeskrivligt vacker att se till. Med stilla bön gick hjälten först bort till honom, och högg honom lyckligt ned. Därefter gick han salen runt, och dräpte alla de giftiga trollen, innan de ännu kommo sig av sin avdåning. Den sista han träffade var drottning Omma själv. Hon hade kommit till sans innan hon dog, och suckade djupt som den gängen med vigvattnet; "Nu har jag varit i berget, sett sju ekskogar växa upp och ruttna ner, men ett sådant blodbad har jag aldrig sett." Med dessa ord sjönk hon död ner, men många vilja dock säga, att det ännu inte är riktigt som det skall i berget.

Denna sägen berättades för sagesmannen av en nästan barnsligt troskyldig värdshusflicka.

I Rödgavels grotta har det förstås huserat åtskilligt otyg. Så lär t ex Heda kyrksilver varit rövat från trollen i Rödgavel.
--

Trollresidenset var Rödgavels grotta med sin sagovärld. Hur skulle denna trollens makt kunna brytas?. Kunde trollens samlade silverskatt tagas till användning i en kristen kyrka, så skulle trollen mista sin makt. Ombergstrollen åkte bort ibland till Kinnekulle, där deras fränder bodde. Två pojkar, som hette Ode och Mane, hade beslutat sig för att försöka ta silverskatten. Det lyckades gossarna en gång att med stor möda taga trollens skatt, vilken de gav till Heda kyrkas byggnad, vilken i dag tronar på Hedas högsta kulle. Trollen blev helvilda, då de blev varse vad som hänt. De beslöt att taga skatten tillbaka. En julotta gingo de till kyrkan, drucko ur vinet, blevo berusade samt kommo i slagsmål, då de kommo hem. Följden

blev att alla trollen omkommo i Vättern och drunknade. Det blev en trollpacka kvar, som sade, att hon var lika gammal som sju ekskogar, men aldrig sett maken. Sedan dess har aldrig några troll visat sig i Rödgavel. Berättat av skolelev vid Heda skola. Sveriges sägner i ord och bild IV sid 336 -339 berättat av O.Hermelin

* **Gästabudet i Rödgavels grotta.**

En gång för länge, länge sedan skulle trollen, som bodde i Rödgavels grotta hålla bröllop, och de bjöd då de troll, som fanns på hela Östgötaslätten och från skogsbygden med och hela sin släkt och alla sina vänner. Men den slakten, som bodde på andra sidan sjön, den höll de sig för goda att bjuda.

Men se, då blev västgötatrollen, som var människa kan begripa, så arga, så de kunde spricka, och så satte de sig att grunna, hur de skulle kunna betala östgötatrollen för både nytt och gammalt. När de så hade lagt råd, kom de dragandes över sjön i en väldig skrälldus, både smärre och större. Somliga av dem var så gamla att de med nöd kunde se handen framför sig, och andra var nätt och jämnt komma till världen, men de flesta var i sin bästa ålder, kvicka, och högfärdiga och illmariga, som västgötar alltid är bland folk, så mycket mer då bland troll. När de så hade kommit iland, for somliga av dem genast till klockarn i Rogslösa, för de visste, att där hade varit barndop, och så fick de klockaren att ge sig dopvattnet, som hade blivit vigd och helgat genom dopet, begrips. Men visst fick de betala klockarn för den tjänsten!

Medan västgötatrollen höll på med sådana uträttningar, hade trollen på Omberg brått med att göra fint och grant inne i berget, och där i Rödgavels grotta hade de dragit ihop en faslig hop mat som de stulit från folk. När de nu var församlade i berget alla östgötatrollen och satt runt omkring bordet, så var de just inte så mycket att se på, fast de hade sina bästa kläder. Men äta kunde de, och munnar hade de, som räckte från det ena örat till det andra. Högfärdiga och stora på 't var de ändå, för se de var östgötar kantänka.

Men nu stod det tjockt med västgötatroll utanför och glodde genom dörrspringerna. En kan tänka, att så svultna som västgötar är för det mesta, så skulle de känna sig sugna i magen, när de såg den myckna goda maten. Klockarn i Rogslösa och flera Rogslösabor och annat folk hade gjort sällskap till berget, för de tyckte, det skulle vara roligt att se, hur trollen levde. De kastade undan trollen för att kunna få en titt i dörrspringerna de också.

Men nu sprang de små västgötatrollen in objudna och slog dopvatten i ögonen på de andra trollen. Och nu kan en tro, det blev ett spektakel! Vattnet förvände synen på trollen, så de slog ihjäl varandra. Ja, det blev ett väsen och leverne i berget, så det var rent för dant, och det blev inte mer kvar av hela den församlingen än en gammal käring. Mycket hade hon varit med om, sa hon, för hon var så gammal, att hon hade sett sju ekskogar ruttna ner, sa hon, men maken till rabalder och hallå hade hon inte sport förr, sa hon.

Men västgötatrollen, de for iväg med maten till andra sidan sjön och var inte litet karska, när de kom hem till sitt. Och Rogslösaborna, de var också illmariga. Medan trollen gjorde av med varandra inne i berget, tog de dörren från deras svinstia, och sedan så satte de henne till dörr i sin kyrka. Så stor var svinhusdörren, så hon passade dit hon kom, och där sitter hon allt än, och så förskräckligt full av leda gubbar och annat sattyg är hon, så en kan rakt skäms att titta på den. Så nog är det sant, att hon är kommen från trollen.

En trollkäring i Rödgavel ville ha sina ungar kristligt döpta. De skulle få evigt liv då, trodde hon - ett troll lever ju eljest inte mer än ett par tusen år. Prästen i Västra Tollstad var inte ovillig att göra käringen den tjänsten, men för säkerhets skull tog han klockaren med sig. Väl komna till Rödgavel söp de sig emellertid fulla av trollens goda öl. Klockaren, en stor stark karl, hade dåligt ölsinne. Han fick fatt på trollens gamla släktklubba och började slå

omkring sig. Snart låg alla trollen döda, och prästen och klockaren satte sig i båten för att ro hemåt. Då sade prästen: "Du har glömt någon. Jag hör någon skrika därinne." Klockaren gick in igen och fick se en gammal trollkäring, själva stammodern. "Här i Rödgavel har jag levat. Sju ekskogar har jag sett växa upp och ruttna ner, men ett sådant elände har jag aldrig varit med om förr, "jämrade hon sig. "Är du så gammal, käring, är det på tid att du dör," sa klockaren och slog ihjäl käringen också. Sedan dess lär aldrig något troll ha visat sig på Omberg, men var därför inte för säker om du gör en promenad däruppe, det finns så mycket annat mystiskt och obegripligt. Men skulle du föras vilse av de förtrollade tingen, så vänd bara ett klädesplagg ut och in - det lär vara ett osvikligt och beprövat medel.
Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 20

Strax bortom Rödgavels grotta ligger Rödgavels port, en stor hästskoformad fördjupning i klippan. Det lär ha varit själva bergkungens utkörspport. Härifrån åkte trollen fordom tvärs över sjön på besök till vänner och bekanta i Västergötland.

PFA Hammerich **besöker 1834 Omberg** och visas runt till de kända platserna. Han blir rodd längs bergssidan. Till sist öppnade sig en grotta, som roddaren kallade **Ommas grotta**. Han ville ro förbi här, "Nej, stanna litet", sade jag, "Här må du ro mig in." "Vill herrn verkligen det", svarade han; då jag på nytt uppmanade honom därtill, tvingades han lyda, fast påtagligt tveksamt och ogärna. Då vattnet gick nästan till slutet av hålan, kunde vi ro långt in. Klippan välvde över oss, hög som ett tempelvalv, talet klingade dovt som i en tom kyrka, och underligt, som om den dolde djupa hemligheter, plaskade den stilla böljan. Då båten inte kunde komma in längre för alla de samlade småstenarna, beredde jag mig att gå i land. "Nej, lämna inte båten, söta herrn", ropade mannen. - "Och varför inte?" - "Å, jag är bara rädd för att herrn inte skall komma torrskodd härifrån", svarade han i en lugnare, till hälften skamfull ton. Men nu märkte jag väl vad som föregick i honom. Han var rädd för trollen, som, efter sägnen, inte lät dem slippa lösa, som en gång kommit in till dem, och ville inte berätta en enda sägen. Emellertid kom han till mera besinning, då han såg, att jag gick oskadd omkring därinne, ty kort efter att han förmanat mig "att dock verkligen inte dröja för länge i hålan, men herrn får följa sin vilja förstås", fattade han, som jag tydligt såg, ett förtvivlat beslut. Han grep öskaret, fyllde det och drack därav "Gummans" - Drottning Ommas skål och hoppade i land från båten. Då han såg, att det gick, fattade han till sist så mycket mod, att han, i det innersta av hålan, vågade kasta en blick upp i en klyfta i klippan. Efter vad han så var det håll så långt han kunde se. Jag undersökte det inte, jag hade nog att glädja mig över den härliga synen. Det var skumt i grottan, solen spelade med sina sista gulröda strålar på ett överhängande klippblock och ut över böljan, aftonfåglar surrade förbi i stora skaror, med tunga vingslag, tysta som döden. Under de underligt brutna, av grönaktiga toner omspelade valven slingrade det sig mossa och parasitväxter, medan vattnet silade igenom som ett stoftregn i fina, melodiskt tonande strålar. Det hela försatte mig i en underbar stämning och bildade verkligen ingången till ett förtrollat slott. Sägner berättar det också på detta sätt; enligt den skall det vara järndörrar innerst i hålan och genom dem kommer den, som det förunnas, in till drottning Ommas stolta salar, fyllda med hennes och trollens härligheter. Men odjuren husera hemskt därinne, ofta hör man ett larm, som om berget skulle störta ned, och stora klippstycken skälva och ryckas lösa från valvet, då de fara ut. För länge, länge sedan hade man grävt i berget och funnit silver. Detta hade man smält till heliga kärl, som förärades kyrkan i Heda. Över detta blevo nu trollen så vreda, att de höllo på att springa i stycken.

Emelie Flygare-Carlén besöker 1845 Omberg, Östergötlands krona.

Och i denna praktfulla natt stodo, med detta vatten till fot och himlen till päll, jättebergets gråskiftande väggar i förhöjd skugga; och ju närmare vi nalkades, desto större vidgade sig ett svart gap emot oss.

Vi höllo stilla vid Rödgavels grotta, den betydligaste av dem alla.

Men natten drog snart fram över Omberg och dess underjordiska boningar; endast en lätt belysning från kvällens sista glöd trängde sig ännu in genom rämnan. Det suckade i berget - suckar kanske från bergets fångslade andar, eller höll måhända Omma, efter vilken traditionen gett berget dess namn, nu sin bönestund i den tysta cellen.

Jag andades knappt, jag blott såg och kände, då båten efter något uppehåll for in i det svarta valvet. Vattnet slog mot stenlagret därinne, klangen av åorna genljöd i dovt eko mot hälleberget. Suckarna hördes, allt starkare och tycktes komma ömsom ur djupet och ömsom från de genombrutna draperierna där över oss. Vi voro nu inne i Rödgavels grotta.

Men jag ville hava den än skönare. Jag steg i land på den 6 à 7 alnars långa planen, där jag på det starka stenlagret, bildat av oräkneliga besynnerligt formade småstenar, innerst i grottans fördjupning upptände en eld - jag hade medtagit torrved - och då lågan slog upp och belyste denna berg-hamn, det radbandslika droppet från springkällan i det högvälvda taket, vattnet därute, båten och de tvenne karlarna i densamma. grep mig en känsla alltför stor att kunna giva uttryck i ord. Jag vände mig mot elden, jag såg högre upp åt klippväggarnas fördjupningar, och såg med stum förundran en stor fågel, som sökt sitt skydd i en av rämorna. Det var en falk - och han satt död i sin nisch. Varför hade han sökt sig hit?-----

Vi fortsatte färden vidare norrut längs berget, där en mängd andra grottor inbjöd oss att stanna - men ingen var så märkvärdig som Rödgavels.....

Ja det är sant

Att i Rödga-fvels brant

Der sova jättar sju

Omkring ett bord ännu.

Ej förr de vakna upp,

Än en fientlig trupp

Har hunnit denna ort.

Då genom bergets port

Drar jätteskaran ut,

Och gör på striden slut.

(A Hedner; Besöket på Omberg ,1839.)

Nyckeln till Ombergs inre

En sägen från Söderköping berättar om en flicka från Oxtorpet i Drothems socken, som rövades bort av trollen i Ramunderberget. Deras mening var att gifta bort henne med ett troll på Omberg. När Ombergstrollen hämtade henne och skulle fara hem genom luften, hade prästen samlat krigsfolk vid kyrkan, som sköt mot trollen. De blev så rädda att de tappade flickan, och vad värre var, de tappade också nyckeln till Omberg i kvarndammen vid kyrkan. Paul Karlsson:Omberg i sägen och verklighet

Rödgavelstrollet som inte visste tiden

En gång var Rödgavelstrollet ridande på väg till ett bröllop. Mitt i natten passerade han Vadstena, där han ropade:" Väktare vad lider tiden!" "Klockan är tolv slagen," svarade nattvakten. "Tack ska du ha, då hinner jag fram innan det blir dager. Jag tappade en hästsko där borta. Den kan du ta för besväret." Nattvakten letade reda på hästskon och blev glatt överraskad, när han fann den vara av rent guld.

Paul Karlsson:Omberg i sägen och verklighet sid 21

Stridsmännen i berget

"Dä va en trollkäring i Rödgavelsbärga. Ho hade en hoper krigare som låg och sov där och di skulle sova te kriget bröt ut och då väckte ho opp dem och då var di färdia mä skjutvapen och sånt där. Jo, då rätt som käringa inget visste om så feck ho höra ett bullrande och väsen och hon geck då ur grotta och sade: "Jag har bott här medan sju ekskogar har vuxit opp och sju ekskogar har ruttnat ner men aldrig har jag hört dess make förr. " "Men det ska jag göra slut på , "sa kärnga och ner förståss i se hola - i sina kammare, där ho bodde - och sen så väckte ho opp sina trollgubba, sett regemente där nere och då förstås, di vaknade opp och di rusade ut och di gjorde slut på kriget.

"Di kall't na visst för den stora Omma."

Paul Karlsson; Omberg i sägen och verklighet sid 26

Moderna sagor

Gillar Du sagor läs då Paul Karlssons bok Ombergstrollen, sagor för små och stora barn med teckningar av Ragnar Gomer.

Drakormen

Att det finns huggormar på Omberg, det vet alla. Men att det finns drakormar eller manormar är det få som fått uppleva. På 1800-talets mitt fanns sådana ormar vid Marsa- släpare på Omberg. Flera gånger hade man sett en stor lång orm med vit man.

En djärv man smög sig på ormen när den låg och solade sig på en stor sten, som den helt fyllde med sin väldiga kropp. Han fick skjuta två skott, innan han fick död på monstret, som han omedelbart grävde ner.

Per August Berggren, kyrkoherde i Rogslösa, född 1869.

Per Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 26

Troll i Ombergs omgivningar

Trollen i Klockareberget i Ödeshögs by.

Öster om Ödeshögs kyrka ligger ett berg, som heter **Klockareberget**, där det påstås att trollen huserade in på början av 1900-talet. Klockareberget är det berg, där vattentornet ligger i dag. Berget äger ingen betydlig höjd, men är vidsträckt, och vissa märken, ehuru illa medfarna av tidens tand, visar att i fordom timma människor tillfälligtvis haft sina bostäder i berget.

Under den katolska tiden hade en dräng i Klockaregården erhållit lov av sin husbonde att på julaftonen, sedan aftonmåltiden var intagen, taga en häst och rida till sin käresta, som tjänade i St Åby gästgivaregård. Så snart drängen blev ledig, begav han sig iväg och allt gick lyckligt och väl. Det var dock ingen lätt sak för de älskande att skiljas åt, och drängen kom så att dröja ett gott stycke fram på natten.

När han återvände och kom till berget, var detta upplyst och strålande. Häpen och förvånad stannade drängen och blickade in i bergets ljusa salar. Nu kom en fager jänta ut och hade en skimrande krona i handen. Hon tilltalade drängen på det vänligaste och yttrade: "Jag känner dig och din fästmö och vill gärna giva henne denna krona, om du vill följa med in i mina salar." Drängen, som var en modig karl och dessutom en god ryttare, hoppade ned från hästen och begärde, att han skulle närmare få beskåda kronan; ty han ville ej bliva bedragen. Så snart han fått kronan i sin hand, hoppade han ledigt upp på hästryggen, det bar i väg i argaste galopp. Trollen, vilka nu jagade hästen, voro snabbare än hästen, och drängen skulle illa rett sig om icke en stämman ropat: "In på åkern"! I ett ögonblick var hästen över diket och inne på åkern, dit trollen icke kunde komma för de många kors, som fårorna bildade. Trollen höllo dock vakt runt omkring åkern, där drängen måste rida av och an, tills det ringde första gången i kyrkan, då trollen for sin färde.

Drängen hemförde segerbytet och skänkte det till kyrkan, men antagligen hava trollen återtagit kronan, eller är det ingen välsignelse med det, som kommer från dem; ty den brudkrona, som nu finns, är visserligen rätt vacker, men förskriver sig från en långt senare tid.
Östgöta Kuriren 1891

Suggan i Klockareberget

En höstkväll flera år senare färdades en hemmanägare landsvägen framåt. När han kom mitt för Klockareberget hoppade en stor sugga ut därifrån och sökte vräka sig upp i vagnen. Gubben blev rädd och hoppade ur, men knappt stod han på marken, förrän han kände sig lyftad högt i vädret och befann sig i ridande ställning. Han hade till all lycka inte släppt tömmarna, och nu satte sig det underliga tåget i häftigaste rörelse fram mot Gästgivaregården. "Ack, Herre, store Gud, hjälp mig arme syndare." I samma ögonblick kastades han ur sadeln och upp på sin vagn och suggan försvann.

Att han vägrade resa vidare den kvällen, säger sig självt.

Östgöta Kuriren 1891

Klockareberget och drinkaren.

I Ödeshög bodde en gammal man, som länge bodde i en stuga som vare sig på allvar eller skämt kallades Paradiset. När han om kvällarna vandrade från Backasand hem till sitt Paradis, ville benen inte bära honom, och vägen blev lång. Han uppsökte sig då en plats i Klockareberget, där han kunde vila över natten. Alldeles ostraffat kunde detta i längden inte fortgå.

En natt väcktes han av en liten fryntlig gubbe, som sade: "Du plågas allt av törst Erik." Svaret, som alltid fåordigt blev: "Det är icke utan att så är." "Kom med mig skall jag släcka din torst." och så styrdes kosan in i berget

Det var mycket att skåda, men det bästa var att en bräddfull välkomstbägare genast räcktes den törstige. Han drack i mycket djupa drag och den lille gubben log full av belåtenhet och frågade: "Hur smakar det?" "Gott", skrek Erik så det ekade i berget. Strax därpå kom han att nämna Guds namn, och nu var det slut med härligheten. Han kastades ut och befann sig när ljusa dagen inbröt, liggande på åkern nedanför berget, men han visste dock säkert att han på kvällen valt sig en vida bättre och mer skyddad sovplats.

Sedan dess har han tagit sig till vara att göra Klockareberget till sin sovammare.

Östgöta Kuriren 1891

Ödeshögsbor var rädda för Klockareberget

En gång kring 1888 kom en sergeant vandrande från Ödeshög mot Backasand. Det var en vacker decemberkväll med månljus och han njöt av vädret. När han skulle passera Klockareberget såg han upp mot berget och en underlig syn tedde sig för honom. På bergets topp rörde sig flera små gestalter liksom i dans men i månljuset växte de ut till riktiga jättar. Krigarhjärtat började slå av räddhåga; han tog några steg framåt men vände tvärt om och skyndade med väldiga steg tillbaka till Ödeshög. Hade han ej varit krigare, hade nog det väldiga gåendet förvandlats till ett lika väldigt springande.

Dåligt var bergets rykte förut, men nu blev det än sämre.

En till åren kommen, över hela Sverige bekant änkefru, en hedersgumma, hade allt från sin ungdom fruktat för berget; ty hon hade sett något otyg; men efter den sista tilldragelsen vågade hon på inga villkor gå ensam, sedan mörkret inbrutit. Kunde hon ej skaffa sig någon ledsagare förbi berget gick hon hem, innan mörkret föll på eller ock gjorde hon långa omvägar. (Handelsman Johanna)

Lika förskrämd för berget var en filosofie doktor, som trots sin grundliga lärdom, aldrig vågade, sedan det blivit mörkt, ensam färdas förbi berget.

Östgöta Kuriren 1891

Fram till 1990-talet har man gått mycket illa åt berget. Man har sprängt och kilat och bortfört berg och till och med byggt vattentorn på berget. Men ännu har trollen inte låtet höra av sig. Människor är allt bra djärva och oförsynta.

Tällatorpet

Tällatorpet vid nuvarande Drottningvägen/R 50 var förr dagsverkstorp under Skrapegården. Här såg man trolltyg så sent som på 1910-talet. I närheten låg Ola Hans håla, där barnen sprang förbi på väg till skolan.

Gården Högrödjan i St Åby kallas vanligen Kyrkbacken. Där finns en rund stensättning, och det sägs att kyrkan skulle ha byggts där. Ja, det lär inte ha varit någon kristen kyrka utan en mycket äldre. **Hur det nu var, så rev trollen ner allt som byggdes.** Folket tröttnade på att bygga och se allt ligga i en enda hög varje morgon. Den där stensättningen som fanns är det inte mycket kvar av. Det kanske bara var hägnaden kring kyrkan. Rickard Johansson 22/7 1947, kantor, Folketro och folkliv i Östergötland, Elis Åström Nr 95

På godset Vretaholm tjänade en rask och hurtig dräng, som en kall vinterdag skulle köra hem ved från någon utmark, belägen upp vid Brahehus ruiner. Han mötte uppe i skogen en gammal gumma som frös mycket och inga vantar hade. Drängen hade trätt sina vantar, en på vardera av de störar som äro nersatta i fram- och bakkälken, för att ha något att binda lasset vid. Gumman bad drängen att få låna hans vantar. "Det ska I få, Mor", sa drängen, "men var ska jag få igen dem?" "Jag ska lägga döm önnen denna sten," sa gumman. Och så skildes de. När drängen for hem med sitt vedlass såg han efter under stenen och där fanns vantarna och han tog dem med sig.

Det var lördagskväll när han tillsammans med sina kamrater i drängstugan undrade om någon skulle våga sig gå till trollhögen på kvällen. Trollhögen är en flera meter hög kulle, belägen mitt på en stor åker rätt nära Vätterstranden. Den finns ännu där, men trollen ha antingen flyttat eller dött, för nu synas de aldrig till. På den tiden som här skidras fanns det något slags väsen i denna hög i alla fall, ty man såg ljus där skymta i hål och man hörde vacker musik och sång, om man vågade sig dit efter mörkrets inbrott. Denna lördag kväll måtte det vara främmande hos invånarna i trollslottet, ty man såg ett vanligt starkt ljus därifrån ända fram till godset.

"Jag har bestämt. Jag tar och rider dit," sa den drängen som hämtat veden förut på dagen. "Det är bäst du aktar dig," sa de andra. Men han red i alla fall dit och höll in hästen bara en liten bit ifrån. Han såg och hörde mycket vackert och kände sig faktiskt riktigt häpen. Om en stund kom där ut en kvinna så fager att han inte kunde ana något så älskligt. Hon hade en stor silverbägare i handen och hon bjöd honom att dricka av dess innehåll. Han hade redan fört bägaren till munnen, då han tydligt hörde en röst uppifrån bergen åt Brahehus till: "Vantavän, vantavän, slå ut bak hästens länd!" Han lydde och slog ut innehållet bakom sig. Det tog bort allt hår på hästens länd. Med bägaren i sin hand red han därifrån så fort hästen kunde trava. Med alla trollen efter sig sökte han komma ut till stora landsvägen, emedan den plöjda och frusna åkern var svår för hästen att springa uti. Men just som han skulle rida ut på landsvägen hörde han samma röst: "Vantavän, rid inte på vägen den håle, utan rid på åkern den kråle!" Han vände ut på åkern igen och där fick han rida hela natten förföljd av trollen. Inte förrän det ringde till gudstjänst i Gränna kyrka på söndagsmorgonen, kunde han begiva sig hem. Trollen tålde inte klockklangen utan sprungo hem till sitt. Drängen kom hem alldeles utmattad - såväl som hästen. När han ledde in hästen i stallet kom en rödglödgad järnstång susande in genom dörren, snuddade vid hans huvud och svedde håret. Men annars fick han inga men av äventyret.

Sägner

Den fina silverbägaren behöll han länge, men en dag skänkte han den till Gränna kyrka. Många har sett den där, men så brann den troligen upp vid eldsvådan, då kyrkan 1889 brann upp.

Gumman från Brahehus hjälpte honom från trollen.

På den av plog och harv korsade åkern hade inte trollen makt att taga honom.

Taget ur Sveriges sägner i ord och bild IV sid 295 berättad även i Ödeshög.

Tomten

Det fanns olika sorters tomtar.

- jultomten,
- riktiga tomtar, gubbar och gummor i grå kläder och röd luva som höll till i stall och ladugårdar med allehanda sysslor

Där tomten bor, där härskar flit, ordning och reda. Tomten skulle ha gröt och mjölk på julkvällen för att känna sig nöjd på gården. Det kunde annars också duga med lite sötmjök samt en bit bröd med smör till.

Från danskan har inlånats namnet Nisse, tomtennisse.

Rådde gått förhållande mellan tomtarna och husbondfolket på gården varskoddes lagårdskarlen eller mjölkpigan av en knackning på rutan nattetid och de kom ut i rättan tid för att klara av kalvningen eller stoppa hästen från att äta för mycket havre, när djuret slitit sig. Prästerskapet såg med oblida ögon att bönderna satte ut mat till tomten, avgudadyrkan, utan besvor tomten som djävulen. Man lät läsa över honom och nonchalerade helt enkelt hans tillvaro. I Svebelius katekes 1689 finns vittnesbörd om kampen mot folks tro på tomten, som bröt mot första budet: "Du skall inga andra gudar hava före mig." Folk tillbad tydligen fortfarande solen, månen och himmelens här, änglar, avsomnade helgon, helgonens beläte och kvarlevor, eller söker hjälp av djävulen och hans verktyg, såsom trollpackor, lövjerskor, skogsrå, sjörå, tomtegubbar och mera sådant." Detta visar att tomten i den till våra dagar levande traditionen i högre grad och längre än andra väsen varit föremål för en verklig dyrkan, som utövades i hemmet vid härden. Där gavs tomten dels dagligt offer eller ett offer alla torsdagsnätter, dels offer av både mat och dryck vid vissa högtider såsom vid jul och nyår.

Tomten har dock varit den svenska allmogen så kär, att han trots allt under 1800-talet kunde från Tyskland övertaga den helige Nikolaus roll som julklappsutdelare. 1507 nämns Nikolaus första gången som julklappsutdelare och i Sverige 1717. HC Andersen, Viktor Rydberg och inte minst Jenny Nyström har gjort vår lille vänlige tomte populär.

Romarrikets lille husdemon slutar efter två tusen år som tomten i det kalla Norden.

Vidare hade man att vara rädd för

-djävulen

Ni skall veta att då satan vart från himlen för sitt stora högmodsk skull utkastad på jorden, funnos även andra andar som av honom låtit locka sig till ett liknande avfall. Dessa andar blevo även utkastade och liksom de gelnade löven av höstens stormar skakas ned till marken, föllo dessa andeväsen ned på jorden, somliga i sjöar, andra i skogar eller på berg. Där de föllo, där blevo de ock liggande, såsom ordspråket lyder, och fingo så sin verksamhet därstädes. Utav dessa sina hemvist fingo de även olika namn. Sålunda ha vi här på jorden sjörå, bergsrå, skogsrå, älvor, lövjerskor, vilka alla stå beskrivna i den gamla katekesen.

I Uppenbarelseboken 12:9 står det att Djävulen blev nedkastad till jorden och hans änglar med honom. I Svebilius katekes av 1689 stod de flesta av gumman uppräknade väsendena uppräknade.

-maran

Enligt de gamla sägnerna vet vi att Buddha 480 f Kr reds av maran. Ordet maran har sedan vandrat mot väster och orden varulv och maran har nått Norden och fått ny form i samband med härväsen och ynglingainvigning.

Man blev en mara genom att krypa igenom en ring gjord av fölhinna eller genom att krypa under en häst.

Maran var på gång när den sovande kände tryck på bröstet. Man reds av maran. Människorna kunde skifta skepnad till mara.

-varulven

I de isländska sagorna förvandlades hjältarna till vargar. I de nordiska folkvisorna kommer den blodtörstiga varulven igen.

De förtrollade kunde återkallas genom att deras namn nämndes.

Spöken

Ordet spöke betyder glans. Vita frun är vanlig i folktron, men hon kan även vara grå eller svart. I Ödeshögs samhälle fanns långt in på 1900-talet Svarta damen vandrande i samhället. Det är människans undermedvetande som skapar synerna vare sig de är verkliga eller tillhör fantasin.

På Löfstads slott bådär alltid Grå damen död.

På Ekenäs slott visar sig vita frun gråtande före en olycka.

Varje slott eller herresäte med självaktning måste ha sitt spöke.

Det oförklarliga

Mylle arbetade med elektrisk ledningsdraging i St Åby kyrka. Bl a måste elektrikerna gräva en gång från kyrkoherde Bagges gravkor en bit in under kyrkgovet. När Mylle kröp in genom gången kände han helt plötsligt och helt oförklarligt att han inte kunde röra sig varken framåt eller bakåt. Han satt helt fast. Han ropade på sin kamrat, som drog loss honom. Han kan inte förklara varför han fastnade. Var det "Baggen", som kände sig störd?

När de låg och vilade middag i en kyrkbänk helt tyst och stilla hör de båda elektrikerna att någon kommer gående kyrkgången fram, stegen hördes tydligt men de såg ingen när stegen passerade kyrkbänken där de låg.

Litet senare arbetade de med ledningarbeten i altarets närhet. Plötsligt slår en stor ljusstake i golvet alldeles i närheten av den plats där de befann sig. De kollade ljusstakarnas fastsättning och det borde inte ha funnits en chans till olyckstillbudet. Men det var nog Baggen återigen, som känt sig störd.

Likvagnen vid Heda kyrka

En man passerar Heda kyrka på cykel. När han närmar sig kyrkan får han i mörkret se en likvagn komma körande dragen av två hästar. En annan cyklist som passerar undrar helt förvånad: Vad var det?

Avrättningsplatsen i St Åby

I Tånghagen vid Syllerstorp i Stora Åby var det förr en lekplats på slätten vid Springarberget. Några lekar har knappast förekommit där sedan 1860-talet, men till dess var lekplatsen en

allmän samlingsplats för ungdomen. Genom Tånghagen löper en stensträng, som ledde från domarringen till avrättningsplatsen i närheten, tills domarringen för några årtionden sedan togs bort vid odling. Jag har hört gamla berätta, att domarringen var tingsställe, innan något tingshus byggdes. Men avrättningsplatsen användes för sitt ändamål fram till början av 1800-talet.

Av en gammal fru, som hade hört sin mormor berätta om galgen, hörde jag för många årtionden sedan berättas, att en dräng skulle hängas där. När han fördes upp till Tingsbacken, blåste det upp en våldsam storm. Folk tog stormen som ett järtecken och trodde, att drängen hade blivit dömd oskyldig. Men inget hjälpte. Drängen var redan dömd, och galgen slapp han inte.

Rickard Johansson 22/7 -47 Folketro och folkliv, Elis Åström Nr 273

Varsel eller förebud

Varsel sker dels före ankomst, dels vid död eller olyckshändelse.

Vid varsel talas ofta om hörselhallucinationer.

Ordet varsel är i litteraturen ett relativt sent ord.

Ibland tillskrives varslet **husrået**.

Trollkarlar

Gubben Fejer i Svanshals fattighus kunde mer än andra, säga vad en vill. Han kunde stämma blod, ta makta ur hästar och mycket annat. Vill du lära dej kanske, frågade han far en gång. Far frågade, hur det skulle gå till och så fick han veta hemligheten. Det var ett ruskigt företag, så far vågade inte ge sej in på det. Det var så mycket ordningar på kyrkogården och vid en kyrkdörr, så jag vet inte allt vad far berättade. Men så mycket var tydligt, att det gällde kontrakt med självaste gubben i Svaveltorp. Honom hade Fejer anlitat, och det må erkännas, dum var inte Fejer.

Folketro och folkliv i Östergötland, Åström Elis Nr123, C.J. Karlsson 17 1949 Lantbrukare Norra Vi

Gubben Fejer i Svanshals mötte en bonde och bad att få åka en bit. Det gick inte. - Då får du allt stå här så länge jag vill, sa Fejer. Hur länge skjutsen fick stå, det vet jag inte, men jag gissar, att Fejer fick åka till sist.

Folketro och folkliv i Östergötland, Åström Elis Nr 150, C.J.Karlsson

När jag var liten, var det någon som talade om, hur det går till att ta mjölk och trevnad från en ko. Det säkraste var att gå ut i skogen och ta en sorts svamp på en stubbe, en sån där som kallas bjäresmör. Bjäresmör är en slags blöt svamp, som ser ut i det närmaste som smör. En tar en klick av det och smörjer på mulen på kon. och då försvinner mjölken från henne. Den som lärde mig knepet hette Pettersson och bodde i Fundsboda i Svinhult. Han påstod, att han kunde skämma kor, men om han gjorde det, nej, det vet jag inte.

JA Adolfsson 30/12 -40 Folketro och folkliv i Östergötland Elis Åström Nr 61

P F A Hammerich besöker 1834 Omberg

Han försöker lirka in samtalet på sägnerna "därför att det liksom en spegel uppenbarar allmogens själ."

"När herrn kommer till jägmästarbostaden på Omberg, får herrn se en gammal, utlevad man; det är far till nuvarande jägaren. Ge akt på honom; det är en märkvärdig man. Han var i sina unga dagar skytt hos det nådiga herrskapet, men han var inte skytt på ärligt sätt, som herrn själv skall förstå, när jag berättar vad jag hört. En gång hade herrskapet sagt till om ett stycke vilt till middagen. Nu var karlen helt förfallen till spel, och satt också denna gång hela natten

igenom och spelade. Morgonen kom och förmiddagen med, han fortsatte att spela, fast hans vänner mer än en gång sade till honom att gå ut och göra sin plikt. Varje gång de sade till honom, log han bara och sade: "inte än". Men så med ett för han upp liksom om han lyssnade, grep sin bössa och gick ut. Strax efter hörde de ett skott falla, och skytten trädde in helt nöjd med en råbock över axlarna. Men hans vänner blevo underliga till mods, ty på många mils avstånd fanns icke sådana djur, ja, det påstås till och med, att herren själv inte ville äta steken, då han hörde talas om det.

Varje gång någon gjorde honom emot bar han det med stort tålmod, men han hotade dem, och gärna hände dem strax efter en olycka. Sålunda bråkade en gång två pojkar med honom. "Ni skall få ångra det", sa han lugnt, och alldeles riktigt välter vagnen på hemresan med dem, och den ena blev slagen till döds.

En annan gång var han på skall efter vargen, de hade sett Mäster Gråben flera gånger tidigare i närheten, och alla voro på sin post, men han gick helt sorglöst och låtsade som om han inte alls tänkte skjuta. Då de på sådant sätt hade drivit omkring en lång tid förgäves, sa han; "Nu får jag väl göra mitt bästa", gick långt bort från jaktkamraterna till ett helt annan del av skogen och, om herrn vill tro det, han sköt gråben ordentligt på pälsen."

Häxor

Häxor och maror är människor, som på ett eller annat sätt blivit förvandlade.

Häxor var människor som gett bort sin själ till djävulen, som lovat hjälpa henne i jordelivet. Till Blåkulla kunde man komma på en kvast eller på ett djur. Blåkulla nämns första gången i Sverige i början på 1400-talet i samband med ett stormdrivet skepp nära Kalmarsund. Några trollkonor är icke inblandade vid detta tillfälle. Men senare blev Blåkulla namnet på varje plats där Djävulen mötte de sina, oavsett dess utseende eller belägenhet, oftast enskilda öar eller berg.

"Det har visat sig att den till oss söderifrån kommande föreställningen om häxsabbaten psykologiskt sett har sina rötter i kyrkans inställning till celibat med dess kvinnoförakt, till kätteriförföljelserna och framförallt djävulstron."

1593 får reformationen fast fot i Sverige. Nu gällde det visa att katoliker var en sak men trollkonor var en annan och så kom processerna igång. Under senare delen av 1600-talet nådde häxprocesserna sin kulmen. Vidskepelsen och grymheten mot de anklagade är obegriplig för oss. 1772 förbjöd Gustav III tortyr som förhörsmetod. 1779 avskaffades dödsstraffet för häxeri.

Lummer skyddade mot bl a häxor.

Bolmört användes såsom drog.

Å när di skulle fara te Blåkulla, då smorde di kvasten å ugnsraka mä nån smörja, di hadde å så sa di

"Ingenstädes emot
utan allestädes fram
nu resa vi till Satans lann."

Di reste dymmelonsdaskvällen, å påskafton kom di igen.

Sveriges sägner i ord och bild VI sid 89.

I Ödeshög där skulle de ha vari en käring, som skulle resa till Blåkulla. Men hennes man, han va knekt, han to den där smörja, som han skulle ha å smörja ungsraka mä, den to han å smorde kalven mä, å de bar åt lufta mä kalven. Men han kom inte längre än till körktornet, för då sa knekten: "Se nu flyger han över körka." Å då trall kalven i backen, för di skulle inte få säga någe på en lång stunn. Men Ödeshögs kyrktorn de ä högt. Jag har vari där, såja har sitt étt.

(Sveriges sägner i ord och bild VI sid 85.)

Dymmelonsdagskvällen frågte de om jag skjutit spjället i drängstugan. "Nä," sa ja, "det har jag inte gjort." Då fick jag så mycket ovett, för di sa, att påskakäringarna skulle komma in.

Spå i framtiden

Jag skulle inte tro så mycket på det, om jag inte själv sett en del exempel på senare tid.

Än i dag finns det ett ställe som kallas för Västgötens håll. Varför det heter så är det kanske inte så många som vet, men det fanns en västgöte här som kunde trolla och hade ont i sinnet.

En gång sågade han upp en vak i isen för att blöta dem som kom vägen fram och därav har vägen fått sitt namn. Denne västgöte gick också tyst julnatten för att få se vad som skulle inträffa det kommande året. Han gick därvid mellan kyrkorna i Trehörna och Rök, och om han mötte någon, fick han inte säga någonting. Under en sådan vandring såg han bl a två likstoder, en mycket vacker och en otäck, där kistan drogs av två hästar, som elden sprutade om. Det året dog också ett litet barn på en gård och på en annan gick en piga och dränkte sig. En annan gång mötte västgöten en jättestor, svart hund, som bar en karl i munnen, och då förstod han att det var sista gången, som han gick tyst. Han avled också under året.

Västgöten behärskade inte bara konsten att se in i framtiden, han kunde också trolla, bl a ta kraften av hästar. Förr var det ju vanligt att man körde kapp från julottan, och en gång när far varit till julottan körde han om västgöten på hemvägen. Men just som han kört förbi orkade inte hästen springa mer, och när den gått den lilla biten, som var kvar till gården, var den alldeles genomsvett. Jag kan inte begripa vad det är med hästen, sa Larssons far till farfadern, som stod på gården. Har du kört om någon, sporde denne. Ja, västgöten, som åker där nere, sade fadern och pekade mot mossen. Farfadern satte då iväg och gensköt västgöten och sedan hade denne att göra ända tills kvällen med att komma hem, ty farfar kunde också ta kraften av hästar, berättar Larsson.

(Johan Larsson, Lilla Sandkulla, Trehörna)

Häxan i virvelvinden

Virvelvindar är rätt vanliga i Sandkullatrakten, men förr trodde man inte på deras naturliga uppkomst utan kallade dem för häxdans. En gång när folket i Norrgården slog på maderna kom det en virvelvind. Bonden drog då upp sin kniv och kastade in den i virveln, ty stål var bra mot häxeri och trolldom. Trots att man tydligt såg var kniven slog ner, kunde man sedan inte hitta den,

Våren efter skulle bonden hjälpa en gumma, som bodde i närheten med vårbruket och blev därvid givetvis bjuden på mat. När han skulle ta smöret, stirrade han förvånat på kniven, som gumman lagt fram. När hon såg att han känt igen kniven, sade hon, att det var den kniven, som han huggit i låret på henne, när de slog på Sandkulla mader, samt förmanade honom att inte göra så mer om han såg någon virvelvind.

(Johan Larsson, Lilla Sandkulla, Trehörna)

Slut på Blåkullaressan

När Larsson farfar en kväll varit nere vid Lillån och stängt av skvaltkvarnen, fick han höra någonting som susade i luften. Han förstod att det var en häxa på väg till Blåkulla, varför han läste en besvärjelse som stoppade häxor. Han hörde att någonting damp ner på kvarndammen och på morgonen efter kunde farfar se barfotaspår i snön från dammen ända upp till

Vättersborg, där det bodde en gammal gumma.

(Johan Larsson, Lilla Sandkulla, Trehörna)

Fjärrskådaren i Kättsta

Larssons farmor hade förlorat sitt lingarn. Hon och farfar hade spunnit lin en hel vinter och lagt ut 64 garn till blekning på snön. På morgonen var emellertid garnet försvunnet. Farmor gick då till Pelle i Kättsta, som hade ord om sig att kunna skaffa tillräta saker och ting. Tre dagar tog det för farmor att gå den långa vägen, men Pelle tröstade henne med att garnet skulle vara väl förvarat men att det nog skulle dröja en tid. Tre år efter, när man var på slotter i Stengård, försvann en kopparkruka med dricka. Man hade då sett en gumma, som kallades Britta i Stengården gå över ängen och ett par karlar beslöt besöka hennes stuga. Där hittade man kopparkrukan, som hon inte hunnit gömma, men man passade även på och se sig omkring i stugan efter mera tjuvgods, och det fanns en hel del. I en "stånna" låg också det försvunna garnet fullkomligt oskatt.

(Johan Larsson. Lilla Sandkulla, Trehörna)

Ön Jungfruns namn var farligt att nämna.

Den hette också Fagerön. Här höll häxorna bröllop.

Kristi Himmelfärdsdag samlas folk vid Mullskräerna och Höje för att **samla vitlera, som ströks över murbandet i spisen för att avhålla spöken och annat otyg**. Folk samlades vid kalkbrottet vid Borghamn och med musiker, under sång och glam, for man till Mullskräerna och klättrar under vissa seremonier upp och hämtar bleke. De flesta stannade kvar vid kalkbrottet.

J. Bohman: Omberg och dess omgivning Lkpg 1829.

Kristi Himmelfärdsdag skulle man hämta vitlera från Mullskräerna. **Denna användes för att mitmena rummen. Bleke taget ovannämnda dag ansågs även skydda mot troll och annat otyg.**

De som för ovannämnda ändamål samla sig vid norra ändan av berget eller kalkstensbrottet, fara därifrån sjöledes till Mullskräerna och åtföljda av ortens virtuoser, såsom klarinettblåsare, violinister o d framflyta de under sång och musik till förutsatt ställe. Nu klättrar de vigaste uppför skifferlagret vardera försedda med en säck, som vid uppkomsten ifylles, nedrullas och emottages av de nedanstående, och sedan detta bestyr under varjehanda löjligen uppträden är förrättat, återvänder hela sällskapet till det ställe, varifrån utfarten skedde.

ÖC 4 juli 1931. Robert Pettersson.

Gastar

Namnet gastar betyder skrikare och hans rop varslar såväl död som oväder. Skriken får ej härmas. Gasten strävar efter att bli begravd i vigd jord och ligger och skriker på nätterna.

Myling

Myling eller myrding kommer av ett fornsvenskt ord myrthinger med samma stam som nusvenskans mörda.

Myling betyder alltså en mördad, ofta nyfödda barn. Barnen gömdes i källor, under lador och stuggolv. Mylingen stör med jämmer och gråt. För att få tyst måste skelettet tas om hand.

Vi har *Mylingahålet i Rabbestad. Margaretelhål vid Kråkeryd är en annan sådan plats.*

Mylingen vid Stortron

Jag var med min far och strövade i skogen. Vi hade varit nere vid sjön Stor-Tron, och på hemvägen föreslog far, att vi skulle gå och se stället, där "Mylingen" hade bott. Så berättade han, att en eremit hade bott i en jordkula på Misshults ägor. Eremiten var en finare man, sa

far, och så berättade han vidare, att eremiten hade varit i krig och gjort några bravader som inte tålde dagsljuset. Han ville bo avsidet från folk, och det ställe som han valt ut åt sig låg så ensligt, som han gärna kunde önska.

Namnet Mylingen hade han fått för han inte var lik andra människor, och för att han levde ensam. Han odlade upp några lyckor i skogen och sådde säd som han malde vid Öna för eget bruk. När jag första gången var framme någon gång i början av 1900-talet och såg lämningarna efter hans bostad, syntes ännu spår efter hans åkerlyckor.

För någon månad sedan föll det mig in att gräva ut jordkulan för att om möjligt klara upp, vem som hade bott där. Kulan var byggd intill ett lågt berg som bildade två, närapå tre väggar. Den smälte riktigt ihop med berget, så att det, medan den ännu var bebodd, måste ha varit svårt att upptäcka den. Jag fick en kamrat vid utgrävningen, en fiskare som är född i trakten och som säkert hade hört mer om Mylingen än jag. Vi hittade en massa hemsmidd spik, som tydde på, att det hade funnits brädväggar i kulan. Vi hittade också förkolnade stockar, fönsterglas och benrester efter djur. Den finaste sak som vi hittade var en förgylld uniformsknapp, men av vad slags uniform kan jag inte säga. Inne i stugan fanns stål och flinta att slå eld med, och bland andra småsakerna fanns också ett bryne att vässa redskap med. I Göl fanns på 1800-talet en gammal man som mindes Mylingen och som hade talat med honom. Mylingen gick alltid klädd i skinkläder både vinter och sommar. Gamlingen i Göl frågade, varför han gick klädd på det sättet. När de friar för kyla, så friar de från värme, vart svaret.

Demoner

Från Gamla Testamentet kommer föreställningen om demoner, "de håriga". De skildras ofta som dimfigurer, som ibland ha, ibland icke har en kropp. Vanligen försvinner de från jordytan före soluppgången eller då morgonstjärnan lyser. De räddas intet utom åskan.

Vi kan vara övertygade om att flertalet av dessa trolska väsen innehar en allmän indo-europeisk eller kanske universell karaktär.

Diser

Bronsåldershögen vid Disevid

En man var intresserad av *skatten i Disevids kulle*. En hövding från bronsåldern skulle ligga begravd i sin vagn av ädlaste guld med en stor gravgåva. Skulle han finna skatten skulle det ske på midsommarnatten och han fick ingenting säga eller yttra.

Midsommarnatten kom. Han väntade tyst och stilla på helspänn vid kullen. Plötsligt öppnar sig kullen och ut kommer en vagn körande dragen av två höns. Det hela såg så komiskt ut, så skattsökaren började skratta. Det skulle han inte ha gjort för så fort skrattet kom över hans läppar slog kullen igen med ett dån och mannen fick lomma därifrån med oförrättat ärende. Diser är ett kollektiv kvinnliga gudaväsen. De var förr föremål för en omfattande dyrkan. De har stått Freya nära. Diseberg och Disevid ligger i Östergötland.

Distingen minner om kulten. Rättsförhandlingar kombinerat med handel och köpmanskap hörde till då folk samlades i stora skaror. Marknaden har levat kvar som en rest av en från början mångsidigt sammansatt kulturföreträdare med religiösa, rättsliga, merkantila och politiska inslag.

Diskulten var en del av svearnas centrala rikskult. Bloten ägde rum på våren - omkring vårdagsjämningen allt efter månens ställning. Vid disblot fungerade en kvinnlig blotpräst. Diseting hörde till disablotet samt stormarknad vid kyndelmässotid (början av febr)

Diserna var den enskilda ättens skyddsväsen.

Diserna bistod barnsängskvinnan i hennes nöd och förlossade henne från hennes livsfrukt. Diserna blev ödesväsen. De dyrkades vid diseblotet, tydligen en privat kult där enbart kvinnor deltog. Diserna rådde över hemmets och ättens trivsel.

Diserna = nornor som utmätte människans livsmått och stakade ut levnadsloppet för var och en. Urd, Skuld och Verdandi var de främsta. Ingen undgår nornornas bestämmande, de snor ödets trådar. Ödet är obönhörligt, dess skickelser oundvikliga.

Norna = hemligt meddelande.

Efterbörden, fosterhinnan, segerhuvan siade om det framtida.

Skattsökning

Lyktgubbar

Det går också många sägner om skatter i fornlämningarna. Otaliga av våra fornlämningar har gropar som visar att folk grävt efter skatter. Sägner om sådana skattsökare finns också på en framträdande plats i berättartraditionen. I dessa gestaltas drömmen om det ouppnåeliga - att en dag bli rik.

Platser, där skatten finns, kan upptäckas genom ett särskilt eldsken, trolleld, som oftast syns på höstkvällarna. Man kan även se en gubbe, som går och söker med en lykta, lyktgubben. En sak är att upptäcka skattplatsen. Sen gäller det att lista ut hur skatten skyddas, så gäller det att smida en plan att erövra skatten. Sägner innehåller för det mesta en beskrivning varför skattsökandet misslyckades.

Bästa tiden för dessa skattexpeditioner är midsommarafton kl 12, för då är den vaktande draken alltid borta. Men risken att sönderslitas av den återvändande draken är stor.

För att skydda skatten förvrängde den skyddande draken synen på skattsökarna på något sätt. En löjlig höna kom ut ur högen och de grävande började skratta, en eldsvåda bröt ut i besökarna gård eller dylikt.

Precis som det i gamla sägner är riskabelt att förgripa sig på fornlämningar, så är det så än i dag. Bötesbeloppen kan bli avsevärda.

Lyktgubbe sökte gömd skatt.

I Atterby bodde en änka med tre söner, som kallades Atterbypojkarna. Alla tre måste ut i kriget. Innan de reste grävde de ner sina pengar och dyrbarheter. De planterade ett träd på platsen.

Pojkarna kom aldrig tillbaka. Men mången kväll kunde grannarna se en liten gråklädd man gå runt trädet och lysa med en lykta. Gick då någon närmare trädet för att titta på mannen försvann han med sin lykta

Historiska sägner

Elwa bokar eller Apostla Boken eller Bokträdet.

Stammen växer i ring kring en stam och var förr 12 till antalet. En otidig bonde skall ha borthuggit en, varmed han åsyftade Judas, såsom icke värd att tålas ibland de övriga. Efter denna religiöst nitiska åtgärd skall mannen ha borttvinat och inom några år blivit död. En stor mängd namn är inristade i stammen Carl XI, Carl XII. 1829 fanns sju stammar kvar.

J. Bohman: Omberg och dess omgivning Lkpg 1829

Elva bokar nära Mörka häls kärr, en korsväg som bär namnet Elva bokar. Där stod ett bokträd med 12 mäktiga stammar, Apostlaboken."

"Elva bokar" var borta på 1900-talet.

Kring 1700 högg en bonde bort den stam som han trodde representerade Judas Iskariot. Den stackars bonden blev, enligt Tiselius "Beskrivning över Wettern" (1723), helt utan trevnad,

"borttvinnad och omsider eländigt död bliven". I detta bokträd lär två kungars och en drottningarnas namn ha varit inskurna.

(Topelius Christer: Sällsamheter i Östergötland II)

Från de skoglösa toppen av kullen där trädet växte lär man haft en vidunderlig utsikt. I dag, 1995, är området täckt av skogsplantering.

12 bokar vid Hjässatorget är inhägnade. De är 11 i dag.

Peters pall

En bonde från Heda hade sina oxar på bete i Omberg. Han var gift med ett mycket lett och argt fruntimmer, ett riktigt rivjärn. En gång hade oxarna gått bort sig. I två dagar hade bonden gått och letat efter dem. När han tredje dagen gick ut för att söka sina försvunna kreatur, sade hustrun: Nu får det bli slut med det här drivandet på Omberg. Laga nu så du får tag på oxarna, annars ska jag visa dej vem du är gift med.

När kvällen kom och bonden inte heller denna dag sett till sina oxar, vågade han inte gå hem. Han klättrade upp på en stenpelare nere vid Vätterstranden och satte sig att begrunda sitt öde. Slutligen fann han ingen annan råd än att störta sig i vattnet och på så sätt ta sitt liv. Platsen där detta hände har sedan dess kallats för Peters pall eller Bondepallen.

Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 22

Mästerskytten, en jägarsägen.

När herrn kommer till jägarbostaden på Omberg, får herrn se en gammal, utlevad man; det är far till nuvarande jägaren. Ge akt på honom; det är en märkvärdig man. Han var i sina unga dagar skytt hos det nådiga herrskapet, men han var inte skytt på ärligt sätt, som herrn själv skall förstå, när jag berättat vad jag hört. En gång hade herrskapet sagt till om ett stycke vilt till middagen. Nu var karlen helt förfallen till spel, och satt också denna gång hela natten igenom och spelade. Morgonen kom och förmiddagen med, han fortsatte att spela, fast hans vänner mer än en gång sade till honom att gå ut och göra sin plikt. Varje gång de sade till honom, log han bara och sade: "inte än." Men så med ett för han upp liksom om han lyssnade, grep sin bössa och gick ut. Strax efter hördes ett skott falla, och skytten trädde in helt nöjd med en råbock över axlarna. Men hans vänner blevo underliga till modes, ty på många mils avstånd fanns icke sådana djur, ja det påstås till och med att herren själv inte ville äta steken, då han hörde talas om det.

Varje gång någon gjorde honom emot, bar han det med stort tålamod, men han hotade dem, och gärna hände dem strax efter en olycka. Sålunda bråkade en gång två pojkar med honom. "Ni ska få ångra det", sade han lugnt, och alldeles riktigt välter vagnen på hemresan med dem, och den ena blev slagen till döds.

En annan gång var han på skall efter vargen, de hade sett mästern Gråben flera gånger tidigare i närheten, och alla voro på sin post, men han gick helt sorglöst och låtsades som om han inte alls tänkte skjuta. Då de på sådant sätt hade drivit omkring en lång tid förgäves, sa han: "Nu får jag väl göra mitt bästa", gick långt bort från jaktkamraterna till en helt annan del av skogen och, om herrn vill tro det, han sköt gråben ordentligt på pälsen.

(PFA Hammerich 1834 citerad i Ove Hassler: Vadstena slott och Omberg under andras ögon)

Karl XII:s seglats

Karl XII far efter första fälttåget till Norge på ett hastigt besök till sin syster i Vadstena slott. Han kom till Hjo, där Vättern var i full storm. Kungen satte sig helt inkognito i en liten öppen båt och lät övertala en roddkarl med löften och penningar att ro honom över. De kom lyckligen över till Hästholmen. I mycket fult väder red kungen sen vidare mot Vadstena.

Karl XII:s dödsskott

En berättelse från 1917 från V Tollstad bevarad på Dialekt - och folkminnesarkivet i Uppsala. Enligt sägnen om hjältekonungen Karl XII berättas att han var skottfri, dvs inga vanliga kulor bet på honom. De föll i stället ned i hans stövlar och efter dagens strider tömde han sedan behändigt ut dem ur stövelskaften. Han kunde endast skjutas med en silverkula eller med en kula stöpt av en av hans egna uniformsknappar.

"-----så kom då e kula frå fästninga å smet igenom huvet på'n." "---dä va att systra hanses hade tatt en silverknapp u(r) rocken för'n, så inte han vesstét å så hade ho lagat, så ho hade fått ett hår mä å'n, å därå stöp di e kula utå dä, å dän ho to förstås. Så hade ho inte vatt, så hade dä blett ett stort Svärg, för då hade han tatt både Polen å Rysslan å allt annat, som han hade tatt in."

Mormoner höll predikan i skogen.

De agiterade att folk skulle åka över till Amerika. Många från t ex Mossen lockades över.

Mossen var fattigt, mest tallskog

Folk fick först arrendera torpställe på Mossen - senare köpa.

Oskar Johansson: Sägner från Omberg

Korsdöden

En bonde i Jerperyd och en i Boeryd slådde starrgräs år 1710, då korsdöden härjade i bygderna. Den kallades så för det blev som ett svart kors i handen och när de såg det visste de att de hade högst tre dagar att leva.

Plötsligt säger Boerydsbonden: "Nu i Guds namn slår jag inte mer," och håller upp handen. "Adjö me däj," säger Järpeydsbonden, "Du ska ha en buss tobak å mäj innan du går." "Lägg den på trinna, så tar jag den när du gått."

Folket i trakten hade dött ut i pestsjukdomen. Jöns i Böneryd och hans två söner samt en gumma i Nybygget, var de enda som var kvar i livet. Männen samlade ihop liken på kälkar, vagnar fanns inte, och körde dem till kyrkogården. Föremålen efter de döda tog de, för det fanns ju inga anhöriga i livet.

Ättestupa

Enligt folktron föredrog vissa åldringar döden framför knapp föda och svält uner en kall vinter. Döden från ättestupan var ärofull och mindre grym. I Västergötland finns 12 - 15 stycken. Nedanför stupet lär gossar stått med klubbor i händerna för att slå ihjäl dem, om de inte var riktigt döda. (Klubbegossar). Förmodligen kom seden nedifrån kontinenten med återinvandrande goter. Mytens jättar sökte icke ättestupan (Jättar=goter) Odenskulten i Svealand kände icke till ättestupan. Oden var icke någon döds gud, han samlade endast krigsmännen kring sig. I Hel har vi ett till synes ursprungligt döds väsende i Norden, och det är kvinnligt som så ofta i östra Europa.

Enligt folkmun skulle en ättestupa funnits vid Västar Väggars brant

× Förtrollade trädgårdar:

Ombergs hängande trädgårdar benämner Carl Friis Murgrönsklyftan i bergets västra slutningar. Murgrönan är ett sydligt inslag i floran och den blommar sent. Vissa perioder förekommer högt uppklängande exemplar, som kalla vintrar vissna ner. Ovanför klyftan växer täta snår av idegran. Idegranen har åldersrekordet bland europeiska träd. Man känner exemplar som är 2000 år gamla. Idegran är giftig.

Sägner

I slutningarna på berget växer även den tidigt på våren blommande tibasten. Bären är mycket giftiga. Ett försiktigt smakande på litet saft från ett enda bär ger långvarig, brännande törst. Därav folkspråkets namn på busken, Källarhals. Grenens bast är segt och går ej att bryta av. Grenarna måste skäras. Namnet Tibast härrör sig av att guden Ty med bast från denna buske fjättrade Loke vid klippan som straff för illdådet mot Balder.

Rackartrollen

På Omberg finns en plats där man kan gå runt hur länge som helst och inte hitta rätt. "Det var rackartrollen eller Satan, som lurade en."

Knekten Per Gustav Pettersson Tiger född 1848 berättade detta 1928 för Ingrid Nordberg Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 21

Alla underjordiska hade de sina husdjur, som skulle föras till bete,

Stridsmännen i berget

Den vackraste legenden : Längst inne i berget bidar en krigshär, sittande till häst och med glimmande lansar, redo att i landets ödestimma rida ut och frälsa Sverige.

Legenderna finns om Kinnekulle, i Tyskland Kyffhäuserlegenden.

Jarl Hemmers dikt Stridsmännen i berget.

En annan gång var det tre jättar som satt och sov på Omberg i en grotta. De skulle inte vakna, sås de, förrän de vart fred i landet. Då skulle de komma ut och hjälpa till!

Källkulten

Hälle källor, källorna vid hälleberget, helga källor.

De lövades var pingst och midsommar nästan in i våra dagar och vattnet från dem sades bota alla slags elaka sjukdomar.

Flera heliga källor, **offerkällor**, omtalades också. Mest besökta var Hälle källor.

Enligt sägnen skulle Jons döttrar i Hälle en söndag gå till kyrkan med blev mördade strax efter avfärden av en bror. Prästen i kyrkan, som väntade på dem, tog då upp till ingång:

Jons döttrar i Hälle

söver allt för länge....

Men på platsen där de mördades rann en källa upp.

En typisk legendvisa från Kärna socken i Östergötland

besjunger en källa belägen på Kärna kyrkogård, omgiven av lövträd. Visan börjar

Töres dotter i Vänge

hon sover en stund för länge;

hon sover bort sin ottesång.

Gud nåde den jungfru för kyrkogång.

Tösas döttra i Änge

När min mormor va 90 år, det var 1911, berättade hon om en gammal sägen om Hälle källor och "tösas döttra i Änge". Tösas döttra var inte vanligt bondfolk, utan de måste ha varit förnämare, eftersom det var sed att ringkarlen i Västra Tollstads kyrka aldrig började ringningen till högmässa, förrän han såg fröknarna från Änge komma ridande. Men en gång hände det att han måste vänta förgäves på dem. Om det var han eller någon annan vet jag inte, men någon yttrade i alla fall orden "tösas döttra i Änge, di sover alltför länge."

Jag känner inte till någon gård med namnet Änga eller Änge inom V Tollstads socken eller i närheten. Men enligt sägnen skulle fröknarna från Änge ha ridit till kyrkan över Omberg norrifrån. Där de mördades rann tre källor upp. Det är de som sedan dess kallats Hälle källor. Källorna sinar aldrig, inte ens under den värsta torka, och vattnet är kristallklart och gott. Hj Högberg 17/7 -61 Folketro och folkliv i Östergötland Elis Åström Nr210.

Hälle var en gård här på berget. Å ena sönda skulle Jons döttrar i Hälle gå te körka. Å då vart di mördade utå sin bror. Å sen rann de upp tre styckna källor där på platsen. Men di brukte komma te körka var sönda, så prästen han vänta på dom.

Men te slut to han upp till ingång:

Jons döttre i Hälle

söver allt för länge.

Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 22

Hälle källor. hälsobrunn

Innan Hjässatorget och Hjässan blev samlingsplatser annandag pingst hade folket samlats vid Hälle källor så långt tillbaka i tiden, att jag aldrig har hört talas om när de började där. Vid Hälle källor skulle alla dricka vatten. Klarare vatten finns inte, det kan jag intyga. Men ingen drack utan att offra något.

Tage Fredriksson Folketro och folkliv i Östergötland Elis Åström Nr 282.

Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 22

Hälle källor

En gång för mycket länge sedan bodde en man på Omberg, som hette Häll. När han en dag kom hem från en resa, var det någon, som viskade i hans öra, att frun varit otrogen. Han blev vild och galen av svartsjuka och hotade henne till livet, om hon inte erkände. Hon bedyrade sin oskuld. När de efter en tid skulle rida till Borghamn och kom till en enslig plats, fordrade han åter att hon skulle erkänna. När hon inte gjorde detta, tog han sitt svärd och dödade henne. Innan hon dog förklarade hon, att som bevis på hennes oskuld skulle rinna upp tre källor på platsen. Detta skedde och de har sedan dess kallats Hälle källor.

Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 22

Hälle källor, Annandag pingst

besöks Hjässan och även Midsommardagen i synnerhet om väderleken är bra. Tusentals samlas i ett brokigt vimmel av spelande och dansande. Ordningen var ej alltid den bästa. J. Bohman: Omberg och dess omgivning Lkpg 1829.

Folksamling på Omberg.

Annanda Hjässe

I min barndom brukade 6 - 8 ångbåtar komma med passagerare till Hästholmen från Västergötland, Småland, Motala och Askersund. På en gång kunde ända till 10.000 personer samlas på Omberg. Antalet höll sig vanligen mellan 5.000 och 10.000. Till Omberg skulle alla människor annandag pingst. De som inte kom med båt tog sig fram till fots eller i lövade höskrindor, lövkärror som vi kallade dem. Jag tror, att hälften kom i lövkärror.

På Hjässan serverades öl, fast det redan då var förbjudet. Det dansades, och dansen slöt regelbundet med slagsmål. Utom dansen förekom det att spektakelmakare slog sig ner på Hjässatorget. Där kunde det finnas 10-12 karamellstånd och läskedrycksförsäljare. Omberg var utan konkurrens på annandag pingst.

Tage Fredriksson Folketro och folkliv Elis Åström Nr 281

Är det bara ungdomens lust att träffas, som gör att folk i tusental samlas på en bestämd dag och på bestämd plats år efter år. Omberg annandag pingst är samlingsplats för så gott som hela västra Östergötland. Bottnar seden kanske i något annat. Kan det vara ett minne av forna tiders blotfester?

Blotens antal lär ha varit tre.

1. Alvblotet i oktober för årets skörd. (kvarlever i Mårtensafton) Blot för gott år.
2. Julblotet eller midvinterblotet i januari för ett lyckligt kommande år. Blot för god gröda.
3. Segerblotet vid vårens ankomst (Nu valborgsmässoafton)
4. Fröblot på hösten Bjuda vintern välkommen.

Hov = offerhus, tempel

Vi = helgedom

Lund = offerplats

Blot betyder offer och det är den viktigaste kulturceremonien vi känner från förhistorisk tid i Norden. Vid bloten slaktades djur vars blod man samlade upp och hällde i stora kärl. Det uppsamlade blodet stänktes på gudabilder och på de människor som deltog i kulten. Vid bloten tog man varsel inför framtiden och svor viktiga eder.

Bloten avslutades med att offerdjuren tillreddes och åts upp som måltid. Den invigda blotplatsen räknades som helig. Det var ett svårt brott att vandalisera marken på något sätt.

I seklets början vallfärdade människor till Omberg från när och fjärran. 6 - 8 ångbåtar kunde komma till Hästholmens hamn med passagerare från Västergötland, Småland, Motala och Askersund. På en gång kunde det samlas vanligen mellan 5 000 och 10 000 personer. De som inte kom över sjön gick till fots, cyklade, åkte i lövade skindor, lövkärra. Hela skogen var full av folk. Hjässan var packad. Vid Hjässan serverades öl, fast det var förbjudet, det dansades och dansen slutade regelbundet med slagsmål. Vid Hjässatorget hade spektakelmakarna sina stånd, 10-20 karamell- och läskedrycksstånd. När järnvägen byggts kom massor med människor med den. Någon fast arrangör fanns inte förr i tiden. " Det stod en doft av snus, brännvin och våldtäkt över forna tiders Annanda Hjässe".

Marknadstingeltangel av alla de slag gjorde Hjässafesten "festlig, folklig och fullsatt."

Så kom bilarna och bussarna. Föreningar började ordna skyttefester och hembygdsfester av olika slag och intresset minskade för "Annanda Hjäsefesterna".

Massvandring förekom förr midsommardagen till Medevi, Kristi himmelfärdsdag drog folk i södra Östergötland till Norra Vi. Pingstdagen drog folk i Ydre och Tidarsrum till Sunds kyrka. Första söndagen i juni, liljekonvaljesöndagen samlades mängder av folk i Horn. Långt sedan det ursprungliga motivet för vandringarna fallit i glömska har färderna fortsatt, i en del fall in i våra dagar.

I slutet på 1980-talet dog festligheterna på Omberg ut Annandag pingst.

Offerkällan på Fritzagärdet

I min ungdom hörde jag gammalt folk berätta om en **offerkälla på Fritzagärde** strax söder om Omberg. De gamla berättade, att källan fordom var en allmän samlingsplats vid pingsttiden på 1800-talet och längre tillbaks i tiden. De påstod också, att besöken vid källan hade något samband med folkvandringen till Hässan annandag pingst.

Rickard Johansson 22/7 -17 Folketro och folkliv i Östergötland Elis Åström Nr 221

Till Kyrkbacken i St Åby hör också en **offerkälla**. Ägarinnan berättade: Den gamla ridstigen som går fram till Högrödjan gick förr rakt genom stensättningen, och man lär kunna följa den norrut i markerna. På Kyrkbackens ägor har vi också en gammal offerkälla. Den stenade jag en gång igen, men för att korna skulle få vatten, har jag öppnat den på nytt. När de plockade upp stenarna ur källan, hittade de en del saker på botten, där ibland några stenar som blänkte som guld. Men det lär bara vara bronsklumpar, den ena med en påbörjad figur.

(Tea Andersson 22/7 1947 Folketro och folkliv i Östergötland Elis Åström r 9)

I klostret fanns den sköna klosterkällan med sitt friska vatten under ett valv, som ger eko då man talar, och hennes vatten sinar aldrig ut, fast källan endast är en meter djup. Det säges om denna källa, att förr kunde man ej gå efter vatten före mörkrets inbrott utan att ha tändstickor eller ett eggjärn med sig, annars kunde de ej röra vattenkrukan.
Skolflicka i Heda skola.

Från kungskällan har salig kung Fredrik de senaste åren låtit hämta vatten till Stockholm.
Ove Hassler; Vadstena och Omberg ur andras ögon

Heliga Birgitta hade sitt hem i Vadstena slott i sällskap med andra nunnor. Birgitta red över Vätterns vatten, vilket syns, så det är stark sjögång. Och om man kom tvärs över en gång där hon ridit fram i Ombergs skogar, så blev det synvilla, och man råkade ej hem. Hur man än gick så kom man till samma ställe med mycket gräs och blommor
Skolflicka från Heda skola.

Missionsförbundets Ombergsmöten

År 1987 bröt SMU en 62 årig tradition, då man besöt att upphöra med sina Ombergstältmöten under högsommaren. Tusentals människor ha under årens lopp varje sommar mött upp på berget. Men tiderna ha förändrats och ungdomen sviker. Kristna rockgalor i t ex Scandinavium i Göteborg lockar mer.

Pusten

Pusten i Öninge skall enligt ortsborna fått sitt namn, när fotfolket under medeltidens fälttåg "pustade ut" före marchen in i Holaveden.

Sverkerbygden

- När Otto Frödin vid utgrävningarna i Sverkerkapellet och Sverkerboergen åren kring 1920 lyssnade på befolkningen berättade de sägner om kung Sverker. Han fick avrättningsplatsen utpekad för sig och folk visste berätta att mördaren sänkts ner i smältande bly.
- Vid utgrävningar 1981 visade arkeologerna att den s k avrättningsplatsen är en megalitgrav, den enda funna i Östergötland.
- Vidare fanns ett offerkast, en hög med ditkastade pinnar, så sent som på 1700-talet. Enligt vad folk berättade var det där kungen mördats. Då den stod ivägen för odlaren, togs den bort.
- En kulturstig leder idag runt bland minnesmärkena från det medeltida Alvastra.
- En minnessten är 1896 rest av Vadstena - Omberg turistförening vid Ålabäcken som minne över kung Sverkers död. "Här måler sägnen vardt Konung Sverker den Gamle dräpt Julottan 1156".

"Lång Anders" var något påstruken på väg hem längs vägen i sommarnatten. Han blev trött och lade sig att vila innanför häcken till minnesstenen. En lärarinnan kom på morgonen med sin klass och hon läste högt för barnen: Här vilar Sverker den gamle." Lång Anders reser sig yrvaket upp: "I helvete heller, här vilar jag."

Drottning Omma

Drottning Omma är

- *en betydande kvinna i den forntida sagolitteratur*

- *en i kulturen dyrkad gudinnegestalt*
- *en jättekvinna i kärleksförhållande med olika jättar, sist Ramunder*
- *älvdrottningen*
- *en drottning på Borgs slott*

Olika tidsepoker har behandlat sägnerna olika.

Enligt folktraditionen har berget fått sitt namn av drottning Omma. I verkligheten är det tvärtom. Drottning Omma har fått sitt namn av Omberg och detta i sin tur av ordet åmme=ånga, dimma. Berget åmmar har man sagt, när man sett det insvept i dimslöjor.

1276 nämns Omberg - Ammobiarh, 1400-talet Amebaerg

En majpromenad på Omberg uppträder dimman som ett naturens under mitt i det soliga.

Dimman kommer utifrån Vättern. En tjock, bred bank smyger sig uppför Västra Väggar, sveper in Elvarums udde och drar sig uppför sluttningarna och försvinner. Visst får man känslan av något mystiskt.

Birger Nerman säger att *drottning Omma på Omberg är en personifikation av det stora sagobergets naturmystiska väsen, uppkommen ur en gängse allmogeföreställning, att trollen baka då bergen ryka efter sommarregn.* (Språkvetenskapliga Sällskapet i Uppsala förhandlingar 1910-1912) Ogn finns ännu i danskans ogn i betydelsen ugn och i svenska dialekter se vi i samma betydelse ordet omm. Man säger ligga på ommen dvs uppe på den höga ugnen. En kontamination mellan ogn eller omm och åmme i Omberg (i betydelsen dimma, fornsvenskan ama) är i och för sig inte märkvärdig, icke minst om drottning Omma tänkes baka i sin bakugn.

Det suckar i berget - suckar kanske från bergets fånglade andar, eller höll måhända drottning Omma, efter vilken traditionen givit berget dess namn, nu sin bönestund i den tysta cellen.
Emilie Flygare-Carlén

Forntidssagor och drottning Omma

Då Starkad Åludräng en gång for norrut över Alvespreng (= till jättarnas land) bortrövades Ogn Alvespreng av Hergim Halvtroll, en känd anfader inom Bolmsö-släkten. Starkad Åludräng, som vi få tänka oss boende nordväst om Göta älv, utmanade då Hergim till holmgång vid den översta forsen eller fallet vid Eythi. Hergim föll, och Ogn Alvespreng, här sammanställd med drottning Omma från Omberg, tog i sin sorg livet av sig.

Hennes son Arngrim var gift med Herverarsagans Ama eller Omma på Omberg.

Var det ovannämnda Eythi låg är svårt att säga. Berger Nerman förlägger det till Ödeshög söder om Omberg och Afzelius till Edet vid Göta älv.

Det är en genklang av detta vi finna i långt senare sägner och visfragment, såsom då

Ramunders dotter enligt sägnen har bortrövats av jätten på Omberg. (Ridderstad II)

I den senare folktraditionen har den östgötske Ramunder fått erhålla drottning Omma på Omberg till maka. Ramunder är således i traditionen under ca ett 1000-tal år den tredje och sista friaren till jungfrun på Omberg, personifikationen av berget självt med långt längre livslängd än vad de enskilda sägnerna kunna tillmätas.

Ur Sveriges sägner del III sid 363-364

Urtidsväsen i en kvinnogestalt

Sid 266 Denna sägen handlar om en viss drottning Omma, antagligen från Omberg. Hon göres dock av misstag till hund.

Joo si, **drottning Omma det var en hund**. Hon ligger begravnen på Hjässan under en bänk. Joo, si de va, när kungen var ute och reste. Då hade di sagt, att det första djur, di mötte skulle bli kung. Och då mötte di en hund och då vart han (hunden) kung.

Sid 265 Det talas även om en viss kung Racka, som finns begravnen under en stor sten på Hjässan i Östergötland, men han skulle ursprungligen ha varit en hund

Sid 266 Om **den sovande drottning Omma** berättas även på Visingsö i Vättern, där en bindande sömn har trätt i stället för bindande fjätt.

Gudinnans offerplats

Drottning Omma var hemskt ful . Hon visade sig aldrig för någon med blottat huvud. Hennes liv var jakt. Till hennes slott var sju stentrappor, vilka i vår tid heta Sjutrappebergen. Slottets portar voro järnbeslagna och finns i Rogslösa kyrka. På Hjässan, Ombergs högsta topp, brukades alltid offras en gång om året för hennes räkning.

Enligt asalärans gudatro bar sejdkvinnan - valan - völvan=stavbärska, en huva av skinn, med vilket huvudet höljdes. Sejdkakten var en extatisk seans till vilken bl a sång hörde. Under extasen frigjordes själen för att uträtta sin ägares uppdrag. Sjärens frigörelse - hamnskifte - trolldomskonst.

Drottning Omma, den mystiska

Jag berättar om drottning Omma, som bodde på Omberg vid Vättern och levde i ett så töcknigt sagodunkel, som hade hela hennes väsen varit skapat av solrök och dimma, "Människorna veta ingenting annat om henne än hennes namn," säger Heidenstam om drottning Omma i sin bok Skogen susar." Den som vill utleta något mer, får hålla sig gömd bakom buskar och stubbar och noga höra på de flygande eller springande skogsvarselernas skrikande pladder i hennes jaktmarker."

Drottning Omma, den dunkelt kända

Nerman, Birger: Ombärg och Omma. En upptäckning om Omma. Språkvetenskapliga sällskapet i Uppsala. Förhandlingar 1910-1912. Uppsala 1913. **På Vätterns strand i trakten av Ombärg lever ännu minnet av drottning Omma. Namnet själft är nästan det enda, man känner, och något spår till sagobildning existerar icke. Dunkelt uppfattat, lever Omma i traditionen som bärgets fordomtima härskarinna, och så mycket är blott säkert, att man i äldre tid låtit några orediga stensamlingar uppe på bärgets jäsna vittna om boning och gravplats. Detta är allt.**

Heidenstams saga om drottning Omma är tills dato i själva verket den enda - fastän senfödda - sagobildning som existerar, och äldre topografiska författares stereotypa uttryck, att många sagor berättas om henne, är, då några aldrig ens antydas, endast fattigdomsbeviset för, att sådana icke varit kända av dem.

Tidigast möter Ombärns namn i ett medeltida diplom från något av åren 1276-1291. Formen är Ammobiaerg. Ännu ett medeltida belägg är känt från år 1426, skrivet Amobaergh. Olaus Magni har använt formen Amaberg., 1555.

I. Lundgren anser i Svenska personnamn från medeltiden att namnet är bildat på ett fornsvenskt kvinnonamn Amma, som finns konstaterat tre gånger i Värmland 1366, 1399. Broocman utgår i sin Beskrifning öfwer ....Öster-Götland .... sid 639 år 1760 från ett namn Ama, men det synes enligt författaren ej sannolikt. Ama blev moder till Amal, varifrån Amaloniska slakten härstammade. Till denna släkt räknades Teoderik.

II. J. Bohman har i sin beskrifning över Omberg och dess omgifningar(Lkpg 1829) framställt den tanken att namnet har med berget att göra. Han sammanställer namnet med omma =

vattenånga., ett ord, som enligt honom finns belagt från Ombärgstrakten, från Närke och Västergötland m fl.

Rietz dialektlexikon känner icke ett sådant feminint substantiv men ett motsvarande maskulint åmme= 1) ljum och mild blåst, 2) ånga, imma

"Ifrågavarande Berg, som har Wetherens mäktiga Watten Wid ena sidan, Dagsmosse wid den andra, och sjön Tåkern hardt intill i Öster, och hwilket dessutom står alldeles ensamt och isolerad från hwarje annan bergshöjd, måste i detta fall, med sin stora och fasta massa, i sådan myckenhet attrahera de rundt omkring uppstigande dunsterna, att det väcker allmän uppmärksamhet. Detta sker äfwen till den grad, att Omberg ofta ända ned till foten är inswept i det tjockaste Töcken, när på samma gång andra föremål i nejden antingen synas alldeles klara, eller dock obetydligt dunkla.....har denna omständighet ganska lätt kunnat gifwa anledning till namnet Ommaberg. Man säger ännu på wissa orter, när Berget samlat dunster omkring sig, att det *ommar*, giver ifrån sig ångor, ryker.

Hellquist anser i Sv Landsmål 1906 att **Ombärg betyder dimbärg, rökbärg. Åmme = ånga, dimma**

Ortsnamnskommittén anser att ordet Ama ingår i det östgötska ordet Ombärg.

Omi är annars ett av Odens namn.

Ombärgstrakten är den i egentlig mening tidigast besatta delen av Östergötland, occuperad redan under stenålderns spetsålders yxas tid; namnet Ombärg bör därför snarast tillhöra en mycket gammal tid.

I vad förhållande står då Ommas namn och figur till Ombärg?

fsv Ama -nsv Åma -Åmma = Omma

Ama trollkona är känd i Snorre Eddan och Hefararsagan nämner Ama, dottir Ymis af Ymisland.

För den primitiva människan ta sig naturens formationer förkroppsligad gestalt. I Bärrens hårda klippor har hon sett dragen av jättar och troll, i den täta skogens prasslande snår har hon skymtat de tassande stegen av den trollska skogsfrun, i havets, forsens eller källans vatten har hon tyckt sig finna bilden av näcken och strömkarlen, och i vattnets sorlande gång har hon givit de grova dragen av den väldiga jätten, och i ångsdimmornas böljande vithet har hon anat de mjuka konturerna av lätta, kvinnliga väsen (älvorna)

Vid Vätterns östra strand höjer sig Ombärg, rökberget, dimbärg. Det står ensamt och majestätiskt. På tre sidor är det omgivet av slätten, på den fjärde av vattnet. Tidigt måste detta bärg ha tagit förkroppsligad form, symboliserat i en jätte.

Detta är mer än ett antagande. **Omberg har varit ett bärg för jättar.**

Ridderstad berättar (Hist,-geogr. och statis. lexikon öfver Östergötland, artikeln Ombärg) att Rödgväls grotta fordom, enligt folktron, varit bebodd av troll och jättar och att Rödgväls port är öppnad som inkörsport till den innanför boende jättens palats. Bergets övriga öppningar hafva uppkommit, då trollen resa in och ut på besök hos jätten. Här inne finns förtrollade trädgårdar, i hvilka man genom bergandens inverkan lätt går vilse. Men för att komma ut behöver man endast vända ut och in på något klädesplagg, så att man blir oigenkännlig.

I dimman, som stigit upp till bärgets jäsna, har man, samtidigt som bärget parsonifierats i en jätte, sett ett kvinnligt väsen, tvunget till förenig med den grå jätten. Endast motvilligt har detta lätta väsen höjt sig uppåt, och ur denna synpunkt äger man säkerligen rätt att pressa den isländska sagans ord om Arngrimr: han tok or Ymisland Ama Ymisdottur. Den hemlighetsfullhet, som betecknats av naturfenomenet, har bidragit att utforma föreställningen om ett erotiskt förhållande.

Ama Ymisdottir sam tages av risin ok bergbuin, är dimman, konkritisera i Ama, som tages av Ombärgets jätte och bärgande.

Naturen och människan i förenig ha framskapat berättelsen om Amas giftemål med Bärgets jätte, men där naturens skapande möjligheter tagit slut, har den mänskliga tanken måst stanna,

Myter knutna till bestämda platser äro i allmänhet uttömnda i sig själva. Människorna veta inget annat om henne än hennes namn, som Heidenstam konstaterade.

Den förändring, som ligger i, att Omma i senare tid skildrats som en borgfru eller drottning, efter vars boning (Borgs udde) och gravplats (jässans höjdpunkt, fordom kallade Åmmekulle) man trott sig finna resterna är endast beroende af den förändrade uppfattning, som betecknar medeltidens sagovärld efterträdande av den hedna mytvärden och som ännu lever kvar.

I sen tid göres ett, säkerligen lärt, försök att utvidga sagoföreställningarna om drottning Omma.

Det är just dimman, som omgivit hennes person, som har låtit oss ana hennes ursprung. må hon åter stiga till saga och sus, vatten och luft kring det höga skogbekransade Ombärg.

Drottning Omma

Förr ansågs namnet Omberg säkert komma från knallens härskarinna, drottning Omma, men ortsnamnsforskningen är nu benägen att klassa henne som en förklaringsägen,

Det dimomhöljda berget födde sagan
som nu får överges med någon klagan
fast den har smyckats ut med referens
till hennes kyliga och våta residens.
Solo

Jätten Rödgavel lär ha älskat drottning Omma,
men hans kärlek synes ej ha blivit besvarad.
Satt en qväll vid böljeranden
Bergets kung i grottans sal;
Månsken glittrade i sanden;
"Fagra sjöfru gif mig handen;
Hjertat, hjertat
Tärs af kärleksqval.

Rosenskimmer grottan målar,
Strödt från himmel och från väg;
Silfverglans på mossan prälar;
Muntert leka månens strålar,
Tills de fly för solens fålar;
Troget, troget
Står till dig min håg,"

Sjöfrun hörs ur vågen svara:
"Bergkung, om du älskar mig,
Är dock skönt i böljan vara,
E den ljusa, spegelklara.
Halva grottan åt mig spara.
Hoppet, hoppet
Unnas gerna dig."
A Hedner. Besöket på Omberg 1839.

Frans Michael Franzéns stora dikt 1829, "Svante Sture eller Mötet vid Alvastra," med handlingen utspelad vid och på berget, bl a **drottning Omma, härskarinna i ett ståtligt fäste på Borgs udde.**

Omma var en jättekvinna, som hade sitt residens på bergets nordligaste udde, Borgs udde. Hon var mycket rik. Prakten i hennes gemak bör ha varit något alldeles extra. Rogslösa berömda kyrkdörr, som enligt sägnen tagits från drottning Ommas borg, lär bara ha varit svinhusdörr.

Drottning AMA

Drottning Ama från hednatid omtalas än. Hon var bosatt på Borgs udde och gravsatt på Hjässan, Ammekulle, under en stenhäll.

Enligt Heidenstams tolkning är Omma Odens sista offerjungfru och horgabrud och som sådan odödlig. Åtminstone trodde man så, för i slottet vid Borgs udde hade hon alltid funnits, så långt man mindes och hade hört berättas. Så länge man kunde minnas tillbaka, hade det då och då försvunnit någon ung flicka i trakten. Den flickan hade förts till borgen och uppfostrats till en ny drottning, som skulle vara redo när den gamla avled. Detta förfarande var möjligt genom att den regerande drottningen alltid bar en mask för ansiktet.

Den sista flickan, som fördes till borgen, hämnades av fästmannen Granmar. Han sökte upp och dödade, som han trodde, Omma. I själva verket var det sin egen fästmö han dödade, eftersom avlösning redan skett.

Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 12.

Drottning Ommas grav

Gravhällen på Hjässan var 1829 upplagd på fyra stolpar såsom bord. Hällens storlek, om det varit en gravhäll, **tyder på en dvärg.**

J Bohman: Omberg och dess omgivningar Lkpg 1829.

Drottning Ommas grav

På Kullen låg en bred och flat sten, liknande en gravvård; Konung Carl XI säges hava en gång spisat på densamma.

Vadstena och Omberg ur andras ögon av Ove Hassler, Resan 1734

Borgs udde, drottning Ommas borg

G 401:18 Vid Ombergs norra ände ligger Borghamn, som räknar anor långt tillbaka i tiden. Här vid Borgs udde hade enligt sägnen drottning Omma sin borg. Här har fiskarna hämtat sin fångst ur Vättern långt före den tid, då fiskaren Giskefinn gav sin dotter åt drottning Omma.

Borgs udde: Vid en grävning 1827 för flaggstång fann man brända ben och kol.

Drottning Omma, Odens hustru

Drottning Omma var Odens hustru. Hon skulle ha varit till hälften ulv och till hälften människa. Hon spred skräck i lokalbefolkningen med sitt begär av barn och jungfrur. Hennes borg skulle ha varit otroligt stor och praktfull. Enligt sägnen finns svinhusdörren till denna borg nu som kyrkport på Rogslösa kyrka, det finns märken av djurtänder på dörrens nedre sida. Resterna av drottning Ommas väldiga borg finns på norra udden av berget.

Trots att hon var hälften ulv och hälften människa var hon mycket vacker och hade många friare och därtill många kärleksproblem. Hetast åtråddes hon av jätten Rödgavel, men han fick aldrig sina känslor besvarade av drottningen.

En dag när hon var ute och dansade över ängarna vid Stocklycke lockade jätten in den sköna drottningen i sin berghåla. Inne i grottan började jätten bli närgången och drottningen klagade då på den starka värmen i grottan. När den lättlurade jätten skulle släppa in lite luft i grottan passade Omma på att förvandla sig till en dimslöja. Nu gick det inte bättre än att Omma smet gäckande iväg över Hästholmen och ut över Tåkern och den förtvivlade kärlekskranke jätten försökte att följa henne, men trampade ner sig i Dagsmossen och drucknade.

Drottning Omma och Ringabergsbusen, en friare

En gång satt drottningen på berget ovanför Rödgavel och väntade på en friare, Ringabergsbusen, som kom ridande över isen från Västergötland. När jättehästen skulle ta språnget upp på berget, slog han hoven i bergväggen. Såväl häst som ryttare ramlade tillbaka ner på isen, som brast och båda försvann i djupet. Däruppe sitter sedan dess drottning Omma och gråter. Hennes tårar rinner ner i Rödgavels grotta, varför det alltid droppar från taket. Nu har hon hunnit med att gråta så länge att Vätterns vatten består, till stor del av hennes tårar. Där hästen slog i sin hov i bergväggen bildades en oval fördjupning, som kallas Rödgavels port. I sägnerna är det lite olika vem som residerar i Rödgavel och innanför Rödgavels port, ibland är det jättarna ibland är det trollen.

Paul Karlsson; Omberg i sägen och verklighet sid 11

Drottning Ommas friare, Ramunder

Ramunder i Söderköping hade en son, som friade till Ommas dotter. Han red från Ramshäll till Omberg en julnatt. Ritten gick förbi *Hovs kyrka*, då där ringdes första gången kl 4 på morgonen. Då ringkarlen ringde tittade en karl in genom tornluggen och bad ringkarlen ta upp en silversko, som hästen hade tappat. Ringkarlen gick förstås ner för trapporna och tog upp skon.

Ramunders brud

Får man tro sägnerna från Söderköpingstrakten, så satt inte Omma kvar så länge och grät. Där säger man att den mäktige jätten Ramunder hämtade sin brud från Omberg. Visserligen kallas hon Brita, men utan tvivel är det Omma som avses. Då var det också hon, som gav Ramunder nya kläder av bast och blaggarn: Bast och blaggarn vill jag inte ha. Det kan dina tjänare få, sade Ramunder. Han fick då kläder av silke och sammet i stället. Det tog hårt i Ommas kassakista eftersom det gick åt 50 alnar tyg bara till byxorna. Tocke kläder vill jag ha. Tocke står mig bra, sade den belätne Ramunder.

Det sägs också att Ramunder inte tålde det starka ljudet av Söderköpings kyrkklockor, varför han flyttade till Omberg, där ljudet av kyrkklockor var svagare.

Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 11

Drottning Omma

Drottning Omma var uppe och skulle stjäla överjägmästare Borgs barn. Hon hade långt silverhår. Vid Kvarnängen syntes drottning Omma simma i vattnet. Lotta i Gråta blev rädd. Fiskare Modig.

Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 12

Porten vid Örnslid

Vid Örnslid finns en sida i berget, som de kallar drottning Ommas port. Går en dit och går runt berget några gånger och sedan bultar på porten, kommer Omma ut. Och är en väl känder, så bjuder hon på kaffe med dopp.

Wolf i Djurkälla 1908

Paul Karlsson: Omberg i sägen och verklighet sid 13

Drottning Ommas vävkammare

Ej långt från Rödgavel finner man drottning Ommas vävkammare, en serie grottor in i berget. Vid hög sjö rusar vattnet ut och in med ett brusande läte. Ett ordspråk säger även: "När drottning Omma sitter i vävkammaren är det bäst att inte vara på sjön."

Magnell, Per: En bok om Hov i Östergötland sid 361 >Lkpg 1943.

Drottning Omma, som bodde på Omberg (i Rödgavels grotta), sade då *Hovs kyrka* var byggd och man där ringde första gången: Ja har bott här, när sju ekskoga växt upp och sju ruttnat ner, men ja har aldrig hört ett sånt oväsen förr.

Jätten Rödgavels uppvaktning av drottning Omma

Den häriga Rödgavel - si så kaller di 'n, för 'n sa ha långt rött skägg - han bodde förr inte i grotta, utan i kalkhöjden på Siks äjer. Han kom en gång från sjön å hadde feskat, å jekk då opp på Stockkelykke ångar, å där ble han ståenes, för han fekk se dronning Omma va där må sitt folk å danse. Ho rådde då om bärjet, o Rödgavel hadde inte sett 'na förr, för han tores förstås allri va ute i solskin, dän attan, för då hadde 'n runnet ihop te en sten. Män Omma, sier di, skulle vatt gudlier å sä, om ho inte va kresten - män dä va ho nokk int, för Kristus va la inte födder än ve dän tia.

Rödgavel han glodde på, hur di danse, å hadde allri sett så möe grannt förr på en gång. Han lae å hemm å samle sie kära å komm över kvinnfolka som ett yrvär. De to var si utå fröknera, män Rödgavel to själva Omma å flöj in mää i grotta. Där begynte ha te å ha kolifåjj mää, män ho skämdes förstås för å tökke om dän röe fulingen, å trolla dä kunne ho allt lite, så ho fridde sä ur klora på lejigen. Ho klage, dä va så varmt i hola, å bae jätten glytta lite på döra - så ho kunne få lite fresker luft. å när han jore dä, skapte ho om sä te e dimma, som rånn ut över hele Hästholmsvika, tess ho komm te kvarna. Där stej ho opp för Alebækken, di kaller, förbi Alvastra, äna opp i Tåkern, å där stante ho, för dit kunne jätten int komme, för han drunkne i Dagsmosse.

Ho sörjer allt sitt granne bärj, för när dä ätter en klar da solar te kring Jässen, så kann en se på natta, hur dä kommer liksom folk opp ur Tåkern - dä ä allt Omma å hannes frökner, å di går opp på bärjet ve Höjelia å drar fram därifrå te Stokkelykke, för på natta törs ho int komme förbi Rödgavels grotta, för då to han hanne nokk ijänn. Män på måronsia, då sola håller på te rinne opp, då drar ho sä över sjön förbi Hästholmen te 'Tåkern, å dä kann en se fullt tydelit, att dä ä kvinnfolk som ä ute å går på vattnet, för kjola släpe ätter däm.

Svenska landsmål ock svenskt folkliv 1912, Anders Värmes historier

När drottning Omma sitter i sin vävkammare är bäst att inte vara på sjön.

Nu byker bergskäringen.

När Ombergsgubben kokar rover, faller spat över slätta. Väversunda 1928

Vättern

- den gåtfulla sjön
- den förtrollade sjön
- den nyckfulla sjön
- lidelsernas sjö
- den plötsliga orons hemlighetsfulla sjö
- ett säreget sötvattenmagasin

Vättern betyder vattnet.

Vättern är en förkastningssjö, som bildades för cirka 500 miljoner år sedan. Den är 13 mil lång, ca 3 mil bred och som högst 128 m djup söder om Visingsö. Medeldjupet är 40 m. Sjön

ligger 88 m över havet. Siktdjupet förbättras alltmer sedan kommunerna runt sjön anlagt reningsverk och är nu 15 -20 meter. Landhöjningen pågår än och sjön tippas över mot Jönköping.

Vättern är en av landets vackraste sjöar, men den är lynnig, oväder blåser snabbt upp och de korta vågorna kan ställa till besvär för den mest vane seglare.

Vattnet var i äldre tider den bästa och bekvämaste färdvägen.

Med segel- och roddbåtar upprätthölls handelsförbindelserna.

Fisket bidrog till livsmedelsförsörjningen.

När Västgötaleden av Göta kanal var klar 1822 bröts Vätterns isolering.

I dag en tyst sjö men 1861 besöktes Hästholmen av 90 segelfartyg och 58 ångbåtar.

Av vårt lands 40 olika sötvattensfiskar finns 28 arter i Vättern, Inplanterade fiskar är lax och regnbågsforell. Röding, silverlax, sik, siklöja, gädda, abborre och lake är de mest kända men stensimpa, hornsimpa och nors minner om ishavsklimat.

Vätterns vattenstånd varierar dagligen med periodiska, pendlande, stående svängningar i samband med vindar och lufttrycket. Lunken kallas den omotiverade dyningen.

Sättningar, som skett etappvis på Vätterns botten, är ännu ej avslutade.

Verner von Heidenstam har på mästarens sätt fångat mystiken, trolldomen, egenarten i Heliga Birgittas pilgrimsfärd där han använt sig av prosten Tiselius ord: "Vätterns fiskar bli gamla - ty vattnet är rent och fint och utarbetat, och just ordet utarbetat är det riktiga, ty varje böljeslag brister sönder i ett oändligt antal små melodiska knackningar liksom av mjuka korkhammare på en glasharmonika. Även med förbundna ögon och utan vetskap om var jag befunde mig, skulle jag genast kunna skilja Vätterns vågplask från alla andra sjöars. Det finns hela tiden en viss återkommande tonskala nedifrån och uppåt och sedan åter nedåt, men innan den fullt hunnit avslutas, instämmer sedan brådslande vågslag. Det gör mig längtande i sinnet, när jag lyssnar till denna sorglöshetens lek. Djupt i det källklara vattnet ser jag de slammiga rullstensblocken och sjöns blånad och de höglänta kusterna föra mina tankar till Odyssevs örike i det sydliga havet.

Prosten Daniel Tiselius i Hammar gav ut en bok med titeln *Utförlig Beskrifning öfver Den Stora Swea och Giötha sjön Wetter*.

Han förklarar namnet Vättern uppkommet av sjöjungfruns gamla namn, som han ansåg ha varit Waetter. Ty, säger han, Waetter betyder i vår gamla swänska : en ond ande, spöke, råå eller tråll. Hvilket allt wisar, att denna 'Waetter intryckt en sådan fruchtan i folkets sinne, att namnet följt sjön från de äldste, intil närvarande tijder, och behåller sitt Wätters namn, så länge världen består. Ett problem. Waette är maskulinum och det går inte riktigt ihop med vad Tiselius berättar om om den lilla ön Jungfrun eller Fagerön. Ordet ö liksom Jungfru är femininum äldre svenska. Namnet Jungfru var i varje fall tabu. Tydligt ansågs ön Jungfrun ha något med sjörået att göra.

Almqvist: Vättern är en av de djupaste, farligaste och oroligaste sjöar, uppröres snabbt och går då med de förfärligaste böljor. Nu låg hon alldeles lugn och glänste klar som en stillad passion.

Vätterns vatten

Vätterns vatten, då ä så lättrorlit, för då ä tårevatten. Då va e trollrottning som grät så förfärlit, så Vätterns vatten skulle betå utå hennes tåra.

Vättern har ett hetsigare lynne än andra sjöar.

Ödeshögsbonden Fredrik Johansson, Stava född 1839,

Vättern är en kvinna, men en häftig och stridslysten, som mitt under sin friska och svala munterhet plötsligt springer upp i vrede.

V. von Heidenstam

Lodning efter Vätterns djup

Urban Hjärne berättar i en bok från 1705 att när Bengt Ambjörnsson, borgare från Vadstena, lodade utanför Gränna använde han flera hundra meter lång lina med en yxa som sänke. Botten nådde han aldrig, men när han drog upp linan var yxan borta och ersatt av en hästskalle.

Hjärne anför även bevis om underjordiska vindars existens. De tränger upp underifrån och driver vattnet framför sig. "Det är nämligen ej sällsynt på Vättern att på det ena hållet fartygen drivas av rasande storm, medan man samtidigt kan på ringa avstånd därifrån se farkoster på grund av vindstilla framdrivas med åror."

Vätterns djup

Två män skulle försöka att loda djupet utanför Omberg, där sjöns största djup anses vara. De skarvade ihop allt vad de hade av tågvirke, men ingenting räckte. När de hade skarvat i sista stumpen, hörde de en röst från djupet: "Mäter du min längd, så vet du mitt djup".

Folketro och folkliv Elis Åström Nr 265

Om Vättern

Naturens krafter verkar på ett hemligare och underbarare sätt i denna sjö än annorstädes.

(Olaus Magnus, 1500-talets mitt, Historia om de nordiska folken)

Den underbara sjön Vättern lär vara den märkvärdigaste i Norden.

(Daniel Tiseliuss, Hammarpräst, 1723)

Vättern är utan all fråga en märkvärdig sjö, som sedan förhistorisk tid varit omgiven av ett sagoskimmer, som till och med vår nyktra och kritiska tid icke kunna avkläda den,

(Carl Lemchen, STF 1913)

Den oroliga Vättern med sitt lätt upprörda vatten och sina nyckfulla stormbyar har inte gott rykte bland sjömän.

(Sven Jerring, Östgöta Bladet 1922)

Hela sjön är i sig en enda stor sällsamhet.

Lennart Jörälv, Sällsamheter kring Vättern)

Emilie Flygare Carlén: En afton lik denna kan min själ aldrig glömma. Aldrig har mitt öga sett och troligen får aldrig mitt öga se en sådan himmel, ett sådant vatten, så mycket outsägligt härligt på en gång.

Nedanföör branterna bland hållar och grottor spelar Vättern på sin trolska, ljusblå skimrande harpa.

När Vättern full sitt vatten får, då står för dörren hårda ord

Vättern fryser enligt statistiken vart sjunde år. Isformationerna i grottorna är då magnifika.

Sagan om Vätterns uppkomst.

Långt, långt tillbaka i den gråa forntiden låg, där nu fartygen seglar på Vätterns klristallklara vågor, en vidsträckt, skön och fruktbar dal över vilken **tvenne kungar, Vise och Vätte härskade, endräktiga i allt bodde de till och med i samma slott.**

Den vänlige Vise hemförde Hildur till sin drottning, men den buttre, avskydde Vätte dräpte honom och tog hans drottning. Hennes fosterfar Alle behärskade med sitt harpospel sjöjungfrun och lyckades med hennes hjälp under bröllopet rädda Hildur över Vättern och hem, varpå sjöjungfrun i stället äktade Vätte och trollade hans rike ner på sjöbottnen, där man ännu skall kunna se hans gårdar. På soliga dagar söker Vätte föra upp sina byggnader, men

vid första fläkt från Visingsö, där kung Vise sover i sitt kummel, ramla de i djupet igen, och Vätte rasar på botten, varav händer att sjön ofta går i vreda böljor, trots det vinden är stilla. Sjöjungfrun börjar då spela på Alles harpa, till dess hennes herre blir lugn igen. A. Nordin .Olv Stylin: Östergötland i saga och dikt sid 13.

Sägner om Vätterns uppkomst

Långt, långt tillbaka i den gråaste forntid, berättar sagan, låg, där nu fartyg spegla sina segel i Vätterns kristallklara vågor en vidsträckt, skön, fruktbar dal, över vilken tvenne konungar , **Vise och Vätte**, gemensamt härskade, endräktigt i allt, bodde de även i samma slott.

En gång drog Vise, en god man, ut i viking, och svärmade kring på haven, samt medtog, när han från fjärran hemvände, en skön brud. Men då Vätte såg henne, betogs han av en vansinnig kärlek, och, ej mäktande tillintetgöra hennes ömhet för sin make, dräpte han försåtligen denne och bortrövade den väna drottningen. I sin nöd anropade hon nu **skalden Atle** om hjälp och han, som fått kunskap om en sjöjungfrus hopplösa kärlek till Vätte, intalade denna att hämnas dem båda.

Då Vätte i fröjd och gamman satt med sina män på bröllopsdagen och lät hornen gå lustigt kring laget, flydde drottningen åtföljd av Atle, och i stället trädde i salen sjöjungfrun, som antagit drottningens hamn. Sedan hon förebrått Vätte hans illgärning, lät hon en ofantlig sjö översvämma hela dalen och i vågorna fördränka allt levande, och den sjön har sedan dess burit Vättes namn. Men där nere i det omätliga djupet på sjöns botten sitter ännu i dag Vätte i sitt slott, dystert grubblande över vad han för alltid förlorat, och vid hans ångestfulla andedrag häver sig våldsamt vattnet över hans huvud, men vid hans sida vilar sjöjungfrun, sökande med sång bringa lugn och frid åt den förtrollade kungens själ.

Wilhelm Berg: Visingsö, Göteborg 1885

Sagan om sjöns klara vatten

Kettil Runske och snokarna

Dyster, svarthårig och mager stod Magnus Ladulås vid sin sjötrappa på Visingsö. En ring plaskade upp i vattnet framför honom och ur ringen steg, alldeles grön av sjögräs och med ett ljuster i handen, Kettel Runske, som bodde på stranden mitt emot och hade gått en mil på sjöbotten. "Hala voro snokarna att gå på, där de lågo i gyttjan," hälsade han och stötte det sjuuddiga fiskspjutets skaft i marken.

"Ädelborna herrar och riddare," sade Magnus Ladulås till sitt följe, och de många guldkedjorna klingade, när han böjde huvudet," högt förtjänta hovmän och svenner, min huldhet och nåd med er alla! Vår mångkunnige Kettil Runske är lika slug i fiske som i runtydning, Med snokarna menar han ålarna och ibland kallar han dem månfolket. Han vaktar att nämna ålarna vid deras rätta namn, ty då skulle de sedan göra honom ont och ställa sig vid hans nät och varna de andra fiskarna, I dag har jag redan många gånger sett efter honom i vattnet och undrat, om han någonsin skulle komma fram. En jungfru drack en gång med handen ur denna sjö för att stilla sin törst och hon tackade med så fromma och innerliga ord, att när hon kastade tillbaka den sista droppen, förvandlades den i fallet genom ett under till den klaraste blå ädelsten. Sedan dess lyser Vättern blåare än andra sjöar och nu har jag befallt Kettil Runske att leta rätt på klenoden i djupet, så att jag kan fästa den på min spira och med den öka min glans och rikedom."

Kettil Runske höll någonting i händerna, omvirat med mössan, men blå strålar gingo ut mellan fingrarna och alla kunde klart skönja, att han redan hade funnit stenen.

Verner von Heidenstam berättar denna saga i Skogen susar , Stockholm 1921.

"Konung, du talar klokt," sade han." Så märkvärdigt som månfolket är ingenting i hela denna sjö."

Han berättar sedan hur han halkat omkring på sjöbotten i slammet och undvikit att sticka sig på simporna. Han beskriver de mörka hålorna och branterna, den brusande underjordiska

källsprången med isande vatten, som fick senorna att värka. Han beskriver sjunkna skepp med sin skelettbesättning. Sutarna låg som sovande hundar och lurpassade och de svartfläckiga lakarna lurade i hålor och skrevor. Snokarna kallas månfolket då de tillbedja månen som gud och noga akta sig för att visa sig i hans åsyn, ty de veta sig falska och förtappade. Så snart något glimmar sväljer dom det i tro att det är mångudens ljus. De är rädda att inte längre få behålla sitt mörker. Han berättar om snokarnas vandringar till havet och deras boplatser i små kulor på sjöbotten. När taken krossades under hans tyngd hade han halkat ner i flera av dem. Till sist hade han sett en håla, som det lyste starkt ifrån. Skenet var så starkt att han kunde läsa runorna i sitt bälte. Då hade han siktat noga med ljusstret och när han sprätte upp snoken fann han den underbara stenen.

Magnus Ladulås stod ännu dystrare och framför honom hade sjön mist sin färg och svallade så lerig och gul, som en vattengrav på ett gärde.

Kungen tyckte det såg förfärligt ut, slöt sina ögon och kastade tillbaka stenen i vattnet och genast blev det åter genomskinligt som den klaraste källa.

"Med dina ägodelar gör du som du vill," svarade Kettil Runsk och skakade av sig det våta gräset, "men nu får också din sjö blåna och lysa till domedag, för aldrig mer går jag ned till snokarna."

Den heliga Birgitta red på vattnet.

Enligt traditionen är Olshammars kyrka byggd av Birgitta.

Mörka, stormiga höstnätter syns gnistor nere vid strandkanten. Det var hovarna på den heligas häst, som slog mot strandens stenar. Hon hade på helgons vis ridit rakt över vattnet för att besöka sin kyrka. Nu är detta inte unikt för Vättern. Birgitta har synts ridande över de flesta sjöarna i närheten av Ulvåsa, Alvastra och Vadstena.

Henrik Schyck, litteraturhistoriker: "Det är en sörjande änkas sjuka fantasi, som skänkt Norden dess främsta helgon."

Djävulsutdrivning

Katarina, Birgittas dotter, första abbedissan i Vadstena kloster, skulle en gång driva djävulen ur en liten pojke. Ur den olyckliges mun ringlade en tjock orm, som strax förvandade sig till en bock. Odjuret tog ett språng ner i vattnet och försvann under Vätterns yta.

Islossning

Understundom, i synnerhet framåt islossningen, kan Vätternarna uppbryta i sådan hast, att t ex de på isen sittande lakemetarna inte ens hinner rädda sig i land, utan måste under den rysligaste dödsångest segla omkring på ett stycke is, tills, efter flera gräsliga dygn, antingen kölden eller hungern gör slut på eländet.

(John Bohman: Vettern och dess kuster 1840)

Mirakelräddning

Några personer som en gång, likt Bohmans lakefiskare, drev iväg på ett isflak räddades just av den heliga Katarina. När de anropade henne om hjälp vände isflaket och förde de nödställda till stranden vid Vadstena.

Oårsbrunn utanför Motala kallas också Hungerskällan.

Vättern lär ha en underjordisk förbindelse med denna källa. När Vättern har högt vattenstånd, blir källan full med vatten, och därför ansågs källan förr bebåda hungersnöd och oår.

Stora hålrum och gångar finns under sjöns botten och när luften tränger ur börjar sjön häva sig och dimmorna - hägringarna syns. Daniel Tiselius kunde till och med känna lukten. När dimmorna stänker gytta då är ovädret nära.

(Daniel Tioselius 1723; Den stora Svea och Göta sjön Vättern)

Vättern har förbindelse med Bodensjön

En gumma, som drunknat i Vättern, hittades uppfluten i Bodensjön. Hon identifierades genom att hon i fickan hade en psalmbok från Hammars kyrka, prosten Tiseliuss egen sockenkyrka.

Kanske är det en förväxling med Bottenhavet, som enligt äldre geografisk litteratur är förbundet med Vättern. Bottenhavet har på tyska kunnat bli Bodensee.

Djupmätningen av Vättern

"Vill du veta mitt djup skall du mäta min längd," skall sjön ha dånat enligt sägnen. På 1700-talet ansågs den bottenlös.

En gång måste en far och son söka lä bakom Sandön för en senhöststorm. När de äntligen kunde ta sig i land vid Lindenäs, var de så utsvulna, att de åt gamla potatisskal, som de hittade vid stranden. Och när de sedan blev bjudna på riktig mat i en stuga, var de så slut att de svimmade.

Ja, otäckt kan det vara ibland.

Far och jag och kusin Charles Nyberg var ute med kälkar i slutet av januari och tog upp nätt två mil från land. Det var ny is, bara ett par tum tjock och väldigt fint att åka på. Vi tog upp tjugu nät på vardera laget, men på kvällen blåste han upp ostlig. Vi tog oss i land på Käverön och övernattade där. På morgonen var Vättern ren på östra sidan. Inte ett enda isflak låg kvar. Hade vi inte hunnit fram till Käverön, så hade vi varit sålda.

Övernattning ute på vintern, ja, man vänjer sig med åren. Det är inte så underligt, om jag inte kommer ihåg att vara lika artig som de människor som aldrig vill, att man skall ta på sig en kall rock, när man har hälsat på hos dem. Kall rock! När vi hålls ute på Vättern om vintern, kanske vi inte har en torr tråd på kroppen, och så fryser alltsammans till, och det finns inte möjlighet att få av sig rocken utan att krossa isen först. Men som sagt det blir en vana. (Fiskaren Henning Nyblom, S.Freberga)

Lakebusar

Stuvad lake - en delikatess

De vintrar Vättern fryser, ca vart 7:e år, och laken funnits i mängd bygger intresserade små kojor på land och forslar dem ut till lämplig fiskeplats. Kojan förses med kamin och rymmer högst två personer. I golvet är ett hål där den skäxan släpps ner ca 30 - 40 m. Den är 15 - 20 cm i diameter och har 12 - 15 skarpslipade hullingar. Vid blänket agnas med tex nors. Nu när laken kommer igen i sjön ökar lakebusarnas antal åter. De vana fiskarna vill att hela sjön skall ligga frusen för att fisket skall vara säkert. Men många är nog de personer, som gett sig ut med sitt lakekex och sin förr halmflätade "lakeköja" utan att kunna återvända till landbacken, ty sjöns starka strömmar bär allt för lätt iväg lossnade isflak ut på stora fria ytor. 24 februari 1850 kl sju på aftonen gick kyrkvård Johannes Persson i Kråkeryd ner till Vättern för att i på isen huggna hål meta lake. Han såg då att sjön mot Västergötland syntes vara isfri. Några personer metade lite längre ut bl a hans egen son. När mannen slutade fisket kunde han i månljuset ej upptäcka sin son eller de andra fiskarna. Pojken hade inte kommit hem och fadern blev orolig. Han gick runt till några gårdar på Svemb Södergårds ägor och fick med sig några vana fiskare. En råk på 800 m hade bildats. Fiskarna tog en båt på en dragkälke och begav sig ut på sjön. När de nödställda upptäcktes var de 23 stycken, varav många ungdomar. Sju gånger rodde man båten över råken i den nattsvarta februarinatten innan alla de skräckslagna var räddade. Tre timmar hade det tagit och klockan hade hunnit bli fem på morgonen. Senare på morgonen återvände en av fiskarna till flaket och hämtade ytterligare fyra lakefiskare. Sammanlagt 27 personer räddades alltså den natten. Anders Jacobsson erhöi medalj i silver att i högblott band med gula kanter av honom bäras på bröstet. Jacob

Andersson erhöll en gratifikation på 150 riksdaler Banko. Anders Jacobsson dog 4 febr 1857, 74 år gammal i slaganfall. Av dödboken framgår att han bodde inhyses och var utfattig. (Östgöta Bladet 20 dec 1957)

Fiskaren Friden Rylander berättar: Jag minns en gång för bra länge sen, när vi bodde vid Lindenäs. Far min och jag var ute och högg ner nät. Isen låg fin och tjock, men plötsligt hörde vi hur det började tjuta norrut från Fjuk och med ens sprack isen mellan oss. Hoppa över till mig, röt far, och jag hoppade genast- En liten stund senare var isen jag stått på försvunnen. När vi kom till Fjuk hade isen skjutit upp i så stora block att vi knappt kom i land. (Gunnar Sträng)

1963 var kall vinter med isläggning över hela sjön. Två killar fiskade i början av mars och mopeden och sparkstöttingen skar genom isen. Flera lakekojor passerades. När de skulle hugga vaken gick isbillen rakt genom isen. De vända omedelbart mot land och varnade på hemfärden alla lakefiskare i de kojor de passerade. Klockan sex på morgonen dagen därpå ringde färdkamraten från Borghamn. "Det är öppet vatten, kojorna flyter omkring redlost. Vi hade tur, gosse." (Gunnar Sträng)

Fiskarbröderna Johansson i Hästholmen har många minnen om svaga isar på Vättern. Henning hade mardrömmar för livet på svag is från Omberg. Det var på 1940 -talet när han köpte ved vid Oxbåset. Det var i april och 40 cm is där. Men plötligt märkte han att foten gick igenom under sparken. Det blev att sätta fart för om han stannade hade det brutit igenom. Nu blev det håll för nästan varje sparktag. Genom att han sökte sig till snöfläckarna där isen är starkare kom han till slut, svett, men med livet i behåll i land. Men han hade praktiskt taget döden under fötterna.

Hägring-skyldring - flåsning

Hägring är ett optiskt spel, som ger förebud till väderleksförändringar till storm eller stark torka. Det är vanligt under sommaren i synnerhet under stark hetta, lugn och solrök. Storm och oväder föregås ofta av varsel. Stora hus, vackra kvinnor och seglande båtar kan dyka upp ur vattnet.

1721 berättar en skeppare att han sett underliga segel på sjön. Skepparen gissade på havsfruns båt och att oväder var att vänta. Dagen därpå kom också mycket riktigt häftigt regn och stark blåst.

Uppsyningsmannens förklaring till hägringar: De många hägringarna som förvrider synen är dimmor och "väder", som stiger upp från sjöns djupa botten. Under botten finns stora hålrum och gångar och när luften tränger ut börjar sjön häva och dimmorna - hägringarna syns. Tiselius kan till och med känna lukten. När dimman stinker av gyttja är övädret nära. Att få se Visingsö lyfta sig en bit ur sjön har nog många Ombergsbesökare fått uppleva. Men att som fiskare Johansson bli omkörd av häst och vagn ute på sjön är nog få förunnat. Men han har mycket mer att berätta. Exempelvis när de sett Vadstena högt uppe i skyn och rader av hästar och människor i Olshammar, trots att orten ligger miltals bort.

Vätternsnipan seglar inte mer.

Snipan var en riktig sjöbåt, som tålde hårt väder. Den användes in på 1930-talet, då motorerna kom.

De roddes tyst och fint och det fanns både en- och tvåmastade snipor. Den kallades fattigmans skuta. Den var byggd att snabbt kunna skifta från segling till rodd, eftersom Vättern lätt blåser upp. Den är lättrodd och vakar bra i sjön. Båten är 5 -7 m lång och 1,5 - 2 m bred och klinkbyggd med spetsig för och akter.

Den tillverkades i olika storlekar och för olika användning: fiske, transporter och kappsegling.

En kanalfarares kommentar efter en Vätterresa: "Det kostar mig, så sant jag vill vara en ärlig karl, över 50 riksdaler banko att ha kommit i detta eländiga rakfat. Men slipper jag väl ut igen, skall min skuta inte komma hit i brådrasket."

Vättersnipan är en produkt av sin miljö. Båtbyggarna vid Vättern var inte så noga med virket. Det fanns hur mycket som helst. När en båt blev gisten var det bara att gå ut i skogen och hugga virke till en ny.

I hård pålandsvind måste Vätterseglarna kunna ta sig i land på oskyddade stränder. Det är ont om hamnar i sjön. Aktern vändes då mot land och fören fick möta vågorna. Fören var bredare än aktern. Då kölen tar botten, springer roddaren över aktern i land och kan oftast även i hårt väder tämligen torrskodd dra sin båt i säkerhet

Västgötarna kom till Vadstena och sålde lingon. De hade dubbelt så stora båtar på den sidan Vättern. Västgötar var riktiga fiender.

Oskar Johansson; Sägner från Omberg

Västgötar hade sina båtar vid Bokudden när de fiskade löja.
Fiskare Modig..

Intresset för Vätterns natur har en lång historia som förlorar sig i sägner och folktro. Det oerhörda djupet, den ovanliga djurvärlden och sjöns påstådda häftiga lynne har inverkat på fantasin. Vättern är för många inte bara en sjö, den har blivit ett väsen med eget liv.

Ett manligt urtidsväsen.

Sveriges sägner i ord och bild VII sid 265

Laurentii Dissetatio de Ydre sid 3

En kämpe blev bunden med en järnlänk och sedan uppställd i Urberget och var julemorgon vid ottesångstid rister den i sina länkar så våldsamt att traktens folk kan höra det.

Våra fornnordiska sagor:

Loke ligger fjättrad och när han trots Sigyns insatser träffas av etterdroppar, skälver jorden.

Urväsen i gestalten av ko eller ox.

Sid 268 Från Idre härad heter det:

I Urberget i Östergötland är en ko instängd, den ko som har skapat sjön Sommen. En trollkarl av trollsläktet har bundit den i berget. När det blir oväder hör man djuret rista i sina länkar. Till föda är för henne framlagt i berget en stor nöthud, av vilken hon varje julafton får uppäta ett hår, och då alla äro förtärda slipper hon lös och förstör såväl Ydre härad som hela vår värld. Upptecknad av Rääf i Ydre härad 1856.

Sid 268, Från trakten av Omberg heter det helt enkelt:

Ombergs ox

I Rödgavelsgrotta där ä de en ox bunnan å när han ryster sej, då skakar hela berget.

Enligt Stavagumman var det i Rödgavelsgrottan, som en ox var bunden. När han rystar på sig skakar hela berget.

Vätterns ox (Dimbanken)

"Nu går Vätterns ox till Tåkern för att dricka vatten, Vätterns vatten räcker inte."

Sägner

Dimbanken drog från Hästholmen mot Tåkern. Ett säkert tecken att det skulle bli regn över slätten morgonen därpå.

När Vätterns oxar drar mot Visingsö mot kvällningen kan man räkna med solsken öven Hedabygden, allt enligt de gamlas utsago.

Bunns oxen (Dimbanken)

Just då steg Bunns oxen ner till Vättern för att dricka. Vindkåarna lade sig, dimman steg som en vägg ur sjön. Inget annat att göra än att taga till åorna och efter en sista pejling på Asby hamn innan dimman förtog all sikt sätta igång och ro med ledning av vågsvallet. Bägge karlarna var väl förtrogna med sjön men också medvetna om vanskligheten att kunna hålla rätt kurs i dimman.

Vättern döljer sjunkna kulturer, spännande vrak och dagens sjömän på Vättern har fortfarande djup respekt för den lättörda sjön. 1982 hittades ett bronsåldersröse i Huskvarnaviken på fyra meters djup. Sjöbotten sjunker 15 cm / hundra år.

Detta är en under några år gjord sammanställning över sägner och historier kring Omberg och dess närhet.

Det var förut svårt att hitta historierna, när jag behövde dem. Därför kom "hoplocket" till. Hoppas det kan vara andra till nytta och glädje i deras sökande efter det som en gång varit.

Odesög 1995-07-15

Roland Hagberg